

INSTITUTUL DE ISTORIE

**Cu titlu de manuscris
C.Z.U.: 002.2(478) (043.3)**

CERETEU IGOR

**CARTEA ROMÂNEASCĂ VECHĂ ÎN ESTUL MOLDOVEI
(SEC. XVI-XIX)**

611.02 ISTORIA ROMÂNILOR (PE PERIOADE)

Autoreferatul tezei de doctor habilitat în istorie

CHIȘINĂU 2018

**Teza a fost elaborată în cadrul Institutului de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei
Secția Istoria Medievală**

Consultant științific: EȘANU Andrei, doctor habilitat în istorie, profesor cercetător, membru titular al Academiei de Științe a Moldovei, membru de onoare al Academiei Române, specialitatea 611.02 – Istoria Românilor (pe perioade), Institutul de Istorie, Chișinău.

Referenți oficiali:

1. **MÂRZA EVA**, doctor în istorie, profesor universitar, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România.
2. **CONDREA IRAIDA**, doctor habilitat în filologie, profesor universitar, Universitatea de Stat din Moldova.
3. **MITRIC OLIMPIA**, doctor în istorie, profesor universitar, Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, România.

Componența Consiliului științific specializat:

1. **EREMIA ION** (președinte), doctor habilitat în istorie, profesor universitar, Universitatea de Stat din Moldova.
2. **FUȘTEI NICOLAE** (secretar), doctor în istorie, conferențiar cercetător, Institutul de Istorie.
3. **DRAGNEV DEMIR**, membru corespondent al AȘM, doctor habilitat în istorie, profesor cercetător, Institutul de Istorie.
4. **HANGANU AURELIA**, doctor habilitat în filologie, conferențiar universitar, Academia de Științe a Moldovei.
5. **TOMULEȚ VALENTIN**, doctor habilitat în istorie, profesor universitar, Universitatea de Stat din Moldova.
6. **GUMENĂ ION**, doctor habilitat în istorie, conferențiar universitar, Universitatea de Stat din Moldova.

Susținerea tezei va avea loc la 26 iunie 2018, ora 15.00 în Sala de conferințe a Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală (str. Mihail Kogălniceanu nr. 82, Chișinău, Republica Moldova), în ședința Consiliului științific specializat DH 15.611.02-01 din cadrul Institutului de Istorie (or. Chișinău, str. 31 August 1989, nr. 82, MD-2012, Republica Moldova).

Teza de doctor habilitat în istorie și Autoreferatul pot fi consultate la Biblioteca Națională a Republicii Moldova (or. Chișinău, str. 31 August 1989, nr. 78 „a”, MD-2012), Biblioteca Științifică „Andrei Lupan” (Institut) (or. Chișinău, str. Academiei, nr. 5 „a”, MD-2028) și la pagina web a Consiliului Național pentru Acreditare și Atestare al Republicii Moldova (www.cnaa.md)

Autoreferatul tezei de doctor habilitat în istorie a fost expediat la 25 mai 2018

Secretar științific al Consiliului Științific Specializat

FUȘTEI NICOLAE, doctor în istorie, conferențiar cercetător _____

Consultant științific

EȘANU ANDREI, doctor habilitat în istorie, profesor cercetător
membru titular al Academiei de Științe a Moldovei _____
membru de Onoare al Academiei Române

Autor

CERETEU IGOR, doctor în științe istorice _____

© Cereteu Igor, 2018

REPERE CONCEPTUALE ALE CERCETĂRII

Actualitatea și importanța temei abordate. Cartea veche constituie o componentă importantă a istoriei culturii și spiritualității românilor. Circulația cărții dintr-o regiune în alta a spațiului românesc a avut efecte majore asupra consolidării unității de neam și asupra făuririi limbii literare românești. Cartea este un purtător de informație scrisă, transmițătoare de date istorice în timp și spațiu, nu numai prin conținutul textelor, dar și prin însemnările manuscrise, prin care erau consemnate sau descrise detaliat evenimente istorice, se notau informații despre fenomene naturale sau de altă natură, care au marcat mentalul colectiv în anumite perioade. Prin aceste consemnări cartea reprezintă o veritabilă sursă de documentare pentru cei interesați de istoria politică, economică sau culturală a societății românești.

Cartea românească tipărită de la începutul secolului al XVI-lea până la sfârșitul perioadei moderne a fost delimitată de specialiști în două perioade distincte, bine conturate cronologic: cartea românească veche (1508-1830) și cartea românească modernă (1831-1918). Cartea din perioada veche s-a bucurat de o mai mare atenție din partea specialiștilor din diferite domenii, decât cea din perioada modernă. Interesul sporit pentru valorile bibliofile din această perioadă este datorat faptului că prin aspectul fizic, conținutul textelor sau a însemnărilor manuscrise, cartea veche reprezintă un izvor veritabil de documentare, atât pentru istorici, cât și pentru oamenii de știință din alte domenii.

Actualitatea temei noastre de cercetare rezidă mai întâi de toate din necesitatea valorificării tezaurului bibliofil din bibliotecile publice, bisericești și mănăstirești, cu atât mai mult că cercetările de teren pe care le-am realizat în ultimul timp au demonstrat că manuscrisele și tipăriturile vechi, identificate în bibliotecile bisericesti și mănăstirești sunt în stare avansată de degradare. Marea majoritate a tipăriturilor și manuscriselor însă nu au fost cercetate de specialiști în perioada interbelică, or acestea poartă informații foarte utile și prețioase despre diferite fenomene și evenimente, trăite de autorii însemnărilor manuscrise, uneori inedite pentru mediul științific românesc. Doar unele dintre aceste obiecte valoroase au putut fi recuperate de la creștini, păstrate în condiții mai puțin adecvate și retrocedate bisericilor și mănăstirilor. Actualitatea și importanța temei de cercetare reiese și din interesul cercetătorilor din alte domenii, mai ales că subiectul cărții și tiparului poartă un caracter pluridisciplinar, fiind preocupați de el specialiști în istorie, teologie, filologie, artă etc., problema cărții vechi românești, în toate ipostazele ei, aflându-se la confluența acestor științe.

Descrierea situației în domeniu și identificarea problemelor de cercetate. Problema cărții și tiparului românesc a fost abordată indirect în istoriografia românească începând cu secolul al XIX-lea. Reflectarea subiectului se rezuma doar la unele mențiuni sau atestări ale

cărților în instituțiile ecleziastice. Aceeași situație se constată în știința istorică din Basarabia, unde prezența manuscriselor și tipăriturilor era doar amintită, cu începere de la mijlocul secolului al XIX-lea, în bibliotecile mănăstiriști, când atare valori se aflau la o etapă incipientă de valorificare. În a doua jumătate a aceluiași secol au apărut primele studii despre înființarea tipografiei de la Chișinău, în care sunt menționate și unele titluri de carte. Cu toate acestea, se atestă puțină informație despre circulația tipăriturilor în estul românității în sec. XVI-XIX, fapt cauzat de valorificarea insuficientă a însemnărilor olografe de pe cărțile vechi.

În perioada interbelică, înaintașii culturii românești din Basarabia au reflectat sporadic prezența cărții manuscrise și tipărite din unele instituții ecleziastice din ținut, însă o lucrare de sinteză cu referire la răspândirea, circulația și itinerariile cărții nu a fost elaborată. Problema a fost abordată la nivelul constatării prezenței sporadice a valorilor bibliofile în unele biserici și mănăstiri, nu au fost identificate perioadele și împrejurările istorice în care cartea românească a pătruns în spațiul românesc de la est de Prut. De asemenea, nu s-a recurs la valorificarea însemnărilor olografe, ele fiind doar transliterate și publicate în articole. Prin aceste lucrări s-a încercat, la nivelul științei istorice de atunci, să se demonstreze caracterul unitar al poporului român și a limbii lui.

În perioada sovietică totalitară s-a atras atenția, în linii mari, la probleme de ordin politic, cu accent vădit pe demonstrarea unor ipoteze care tindeau să arate și să justifice anexarea teritoriului pruto-nistean la Imperiul țarist după 1812 și la Imperiul sovietic după 1944. Problema istoriei cărții și tiparului românesc era considerată subsidiară, iar unele aspecte au fost elucidate doar prin prisma ajutorului acordat de slavii de est în organizarea tipografiilor de la Iași. În lucrările din această perioadă s-au reflectat doar contribuțiile mitropoliților Varlaam și Dosoftei în organizarea tipografiei din capitala Țării Moldovei, iar circulația tipăriturilor românești în estul Moldovei era trecută sub tăcere în mod intenționat. Cercetătorii interesați de problemele culturii din Basarabia din secolele XIX-XX evitau să abordeze și subiectul înființării tipografiei de la Chișinău, iar contribuția mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la dezvoltarea activității tipografice și răspândirea literaturii religioase, atât în Basarabia, cât și înafara provinciei era rezumată la câteva propoziții în tratatele de istorie și de istoria literaturii.

După dezmembrarea Imperiului sovietic, în ultimul deceniu al secolului al XX-lea, s-au deschis noi oportunități de cercetare a istoriei naționale. Cu toate acestea, nu există în istoiografia românească și străină o lucrare care ar elucida multiaspectual subiectul circulației cărții românești în acest spațiu și efectele fenomenului asupra evoluției culturale a românilor din stânga Prutului.

Rezultatele investigațiilor noastre din ultimul timp au condus la consolidarea unor temeuri privind valorificarea în continuare a însemnărilor de pe manuscrisele și tipăriturile vechi

cu circulație în spațiul pruto-nistean, deoarece acestea oferă informații suplimentare, valoroase și convingătoare despre fenomenul circulației cărților în acest spațiu și, de asemenea, poartă informații despre unele probleme mai puțin cercetate în mediul științific de pe ambele maluri ale Prutului.

Scopul și obiectivele tezei. Pornind de la cele enunțate, s-a profilat drept scop al lucrării noastre cercetarea fenomenului răspândirii și circulației cărții românești vechi în estul Moldovei în sec. XVI-XIX în baza surselor documentare și a însemnărilor olografe; valorificarea însemnărilor manuscrise pentru a evidenția subiectele principale desprinse din conținutul acestora

În vederea realizării scopului formulat s-au stabilit următoarele **obiective**:

- cercetarea și sistematizarea informației despre cărți și însemnări manuscrise;
- identificarea centrelor tipografice cu prezență mai numeroasă de carte în estul Moldovei;
- identificarea perioadelor istorice și a împrejurărilor politice, în care și datorită cărora răspândirea și circulația literaturii românești în estul Moldovei devine mai accentuată în perioada care ne preocupă;
- reevaluarea informațiilor despre unele cărți tipărite la Chișinău între 1815-1830, a căror datare e nesigură;
- identificarea, în baza surselor documentare, a itinerariilor cărții românești vechi ajunse în Basarabia și a rolului fiecărui centru tipografic în completarea cu literatură a bibliotecilor instituțiilor religioase;
- elucidarea, în limitele informațiilor de arhivă și a însemnărilor manuscrise, a aspectelor ce țin de înființarea și evoluția bibliotecilor mănăstirești din stânga Prutului și identificarea celor mai bogate și mai reprezentative biblioteci, stabilind rolul și locul lor în dezvoltarea culturală a acestui spațiu după anexarea din 1812;
- valorificarea însemnărilor manuscrise de pe cărțile vechi, pentru a stabili rolul și rostul lor în știința istorică.

Cadrul cronologic al lucrării. Limita cronologică inferioară a lucrării este determinată de începuturile activității tipografice pe pământ românesc și apariția primei cărți tipărite *Liturghierul* lui Macarie, în anul 1508. Pentru o mai bună înțelegere a fenomenului circulației cărții românești vechi pe teritoriul Basarabiei, am urmărit evoluția lui pe parcursul secolului al XIX-lea, în plan comparativ cu perioada de până la anexarea provinciei la Imperiul țarist. Limita cronologică superioară este motivată prin faptul că însemnările manuscrise, care reflectă fenomenul circulației cărții se întâlnesc sporadic până către sfârșitul acestui secol.

Cadrul geografic al cercetării. Complexitatea problemei cărții și tiparului ne-a determinat să optăm în elaborarea lucrării pentru circulația cărții românești vechi în estul

Moldovei în sec. XVI-XIX. Pentru reflectarea corectă a cadrului geografic am utilizat sintagmele „estul Moldovei”, „partea de est a Moldovei”, „spațiul pruto-nistean”. În vederea elucidării complexe a fenomenului, în anumite situații, am recurs la depășirea limitelor geografice stabilite.

Metodologia cercetării științifice. În prezenta lucrare am utilizat o serie de metode care au facilitat în esențială măsură realizarea scopului și obiectivelor propuse. Dintre acestea menționăm metodele: istorico-comparativă, inductivă, deductivă, statistică, critică, empirică, structural-funcțională, comparativă etc. De asemenea, au fost aplicate principiile cronologic, al obiectivității, al imparțialității istorice etc. Utilizarea acestor metode și principii ne-au ajutat substanțial la tratarea justă a problemelor din teza de doctor habilitat în istorie.

Noutatea științifică a rezultatelor obținute. Problema cărții și tiparului au fost cercetate sub aspect teoretic în știința istorică românească, însă fenomenul circulației valorilor bibliofile estul Moldovei în secolele XVI-XIX, valorificarea însemnărilor manuscrise nu s-a aflat suficient de mult în atenția oamenilor de știință. Precizăm în acest context, că nu există în istoriografia românească și universală o lucrare științifică ce ar reflecta fenomenul difuzării și circulației edițiilor vechi românești în estul Moldovei în sec. XVI-XIX. Istoriografia sovietică trecea sub tăcere prezența cărților românești pe teritoriul Basarabiei, ori cercetările noastre au demonstrat că bibliotecile bisericilor și mănăstirilor erau completate continuu cu literatură religioasă tipărită în diferite oficine de peste Prut. În condițiile când în perioada regimurilor totalitare din URSS și România fenomenul circulației cărții românești pe teritoriul Basarabiei era trecut sub tăcere, în noile condiții am întreprins cercetări de proporții și am valorificat cartea românească din fonduri de biblioteci și muzee, din biserici și mănăstiri, încât rezultatele investigațiilor se încadrează în categoria celor inedite, iar teza de doctor habilitat în istorie este de noutate absolută și deschide în știința istorică din Republica Moldova o nouă direcție științifică, cu multiple direcții conexe istoriei, ce impune acestuia un caracter pluridisciplinar: *Valorificarea cărții vechi de patrimoniu și a însemnărilor manuscrise ca izvor istoric.*

De asemenea, nu s-a recurs până în prezent la valorificarea și sistematizarea însemnărilor manuscrise de pe cărțile vechi. Evenimentele istorice, mai ales schimbările de domnii, conflictele militare, deplasările de forțe pe teritoriul Moldovei și altele au suscitât atenția multor știutori de carte, care au însemnat și descris cu diferite ocazii, uneori în detalii, aceste procese istorice, uneori cu luări de atitudine din partea celor care le-au însemnat. Dat fiind că unele evenimente erau consemnate din auzite sau în perioade mai târzii, datarea lor a trebuit reevaluată și datate sau descrise în baza documentelor istorice.

Analiza însemnărilor manuscrise ne-a permis să scoatem în evidență cutremurele de pământ care s-au produs în această regiune în perioada de la începutul secolului al XVI-lea până în 1829. Observațiile meteorologice nu s-au aflat suficient în atenția cercetătorilor, or aceleași

surse ne-au oferit o informație bogată despre variațiile climatice din această perioadă. Aceste fenomene naturale și procese istorice, prezentate în lucrare, constituie în mare parte o noutate absolută pentru știința istorică din Republica Moldova.

Valoarea teoretică a lucrării constă în: 1) determinarea abordărilor teoretice și metodologice principale privitoare la cercetarea cărții vechi românești sub diferite aspecte; 2) elaborarea modelului de catalogare a cărților vechi din bibliotecile mănăstirești și publice; 3) elaborarea conceptului de catalogare și de compartimentare tematică a însemnărilor manuscrise; 4) teza de doctor habilitat în istorie constituie un punct de reper pentru cercetările în domeniul circulației cărții și valorificării însemnărilor manuscrise, a altor domenii conexe.

Valoarea aplicativă. Prin identificarea unui număr mare de cărți românești vechi, prin valorificarea documentelor de arhivă și a însemnărilor manuscrise am realizat o generalizare a diverselor manifestări a cărții românești în partea de est a Moldovei în secolele XVI-XIX. În legătură cu caracterul pluridisciplinar al lucrării, rezultatele acestei cercetări pot fi aplicate în studii științifice de istorie, teologie, filologie, bibliologie, artă etc.

Rezultatele științifice principale înaintate spre susținere. În urma investigațiilor în problema istoriei răspândirii și circulației cărții românești în estul Moldovei în secolele XVI-XIX am obținut anumite rezultate științifice, pe care le-am înaintat spre susținere:

1. am stabilit perioadele răspândirii cărții românești vechi la est de Prut pe segmentul cronologic cercetat;
2. am identificat titlurile de carte românească în estul Moldovei, tipărite în perioada 1508-1830, necunoscute mediului științific românesc ca parte al fenomenului circulației valorilor bibliofile românești în acest spațiu;
3. am identificat, transliterat și pus în circuitul științific însemnările olografe, inedite circuitului științific, care reflectă răspândirea cărții românești vechi pe teritoriul Basarabiei și problemele conexe cărții;
4. am stabilit momentul începutului tipăririi cărților în tipografia de la Chișinău, am reevaluat și datat corect unele ediții presupuse: *Bucoavna* (1814), *Tipicul* (1821), *Începuturile învățăturii creștinești și Catihizul în scurt* (1828) și de asemenea am confirmat datarea micilor slujbe tipărite în anul 1826 și datate în BRV cu anul 1823;
5. am identificat itinerariile de circulație a cărților românești din estul Moldovei, inclusiv centrele prin care acestea au pătruns în Basarabia: capitala Țării Moldovei – târgul Iași, prin negustori, colportori, ierarhi ai Bisericii; mănăstirea Neamț, prin monahi, pelerini și colportori, târgul Huși, prin ierarhii Episcopiei Hușului;
6. am dezvăluit tabloul prezenței cărților românești în așezămintele monastice din spațiul pruto-nistrean; cele mai importante centre de credință creștină și cultură din acest spațiu –

mănăstirile Căpřiana, Curchi, Frumoasa, Răciula, Vărzărești, Hărbovăț, Noul Neamț, - au devenit focare de răspândire a culturii scrise prin carte;

7. am identificat, localizat, confirmat și precizat datarea evenimentelor, faptelor și întâmplărilor semnalate în însemnările manuscrise;

8. am valorificat însemnările manuscrise referitoare la mișcările seismice din spațiul moldav și am elaborat un repertoriu al cutremurelor de pământ din această regiune, cu indicarea efectelor acestora asupra populației din spațiul pruto-nistrean;

9. am selectat informațiile și am elaborat în baza însemnărilor olografe cronica observațiilor meteorologice din spațiul istoric al Moldovei de la începutul secolului al XVI-lea până în 1830, cu accent asupra teritoriului din stânga Prutului;

10. am prezentat, în baza informațiilor din însemnări, un repertoriu al eclipselor de soare, de lună și al semnelor cerești.

În totalitatea lor aceste rezultate confirmă ipoteza că tipăriturile românești au circulat intens în spațiul respectiv, mai ales până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când manuscrisele sunt înlocuite în mod covârșitor cu tipăriturile. Valoarea documentară a însemnărilor manuscrise este probată prin informația oferită de datele despre fenomenele naturale și evenimentele istorice.

Implementarea rezultatelor. Rezultatele științifice obținute sunt utile, în primul rând, specialiștilor în domeniul istoriei cărții și a tiparului din spațiul românesc. Dat fiind că această temă de cercetare poartă un caracter pluridisciplinar, rezultatele au fost utilizate de cercetătorii cu preocupări în domeniul istoriei Bisericii, istoriei artei, teologiei, filologiei. Informațiile din însemnări oferă un alt spectru de probleme, care pot fi utile oamenilor de știință interesați de istoria politică, economică, culturală, seismologie, meteorologie, astronomie, medicină etc.

Aprobarea rezultatelor. Rezultatele științifice ale tezei de doctor habilitat în istorie au fost discutate și aprobate în referate și comunicări la numeroase întruniri științifice din țară și de peste hotare, prin publicarea a două monografii și a peste 60 de articole și studii la tema de cercetare. Teza de doctor habilitat în științe istorice a fost discutată și recomandată pentru susținere publică în cadrul Secției Istorie Medievală a Institutului de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, în ședințele Seminarelor științifice de profil din cadrul Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă” din Chișinău (specialitatea 611.02 – Istoria Românilor (pe perioade)) și a Institutului de Istorie al AȘM (specialitatea 611.02 – Istoria Românilor (pe perioade)).

Volumul și structura tezei. Teza de doctor habilitat în istorie cuprinde 258 pagini text de bază cuprinde în structura sa adnotări în limbile română, rusă și engleză, introducere, patru capitole, structurate în subcapitole, urmate la sfârșitul fiecărui capitol de concluzii, iar la finele

lucrării Concluzii generale și recomandări, bibliografie din 393 de titluri, 26 de anexe, declarația privind asumarea răspunderii și CV-ul autorului.

Cuvinte-cheie: estul Moldovei, manuscris, carte tipărită, circulația cărții, difuzarea cărții itinerarii, însemnări olografe, biserică, mănăstire, evanghelie, triodion, bucoavnă, antologhion, apostol, minei, viețile sfinților, liturghie, ceaslov, sinopsis.

CONȚINUTUL TEZEI

Teza de doctor habilitat în istorie, cu titlul **Cartea românească veche în Estul Moldovei (sec. XVI-XIX)** a fost elaborată în conformitate cu cerințele CNAA.

În **Introducere** sunt formulate și argumentate actualitatea și importanța temei de cercetare, scopul și obiectivele, noutatea științifică a rezultatelor obținute, cadrul cronologic și geografic, metodologia cercetării, importanța teoretică și valoarea aplicativă, aprobarea rezultatelor și sumarul compartimentelor tezei.

Capitolul 1, **Tiparul și cartea românească veche în abordările științei istorice. Izvoarele istorice**, este divizat în trei subcapitole, în care am analizat problema istoriei tiparului și circulației cărții, reflectată în știința istorică românească, am descris sursele istorice, care au stat la baza tezei și am formulat concluziile generale, desprinse din analiza istoriografică a problemei.

În primul compartiment, *Tiparul și circulația cărții românești în Basarabia din perspectivă istoriografică*, am descris și analizat situația cercetării problemei în perioada dintre primele decenii ale secolului al XIX-lea până în prezent, evidențiind în primul rând lucrările care au reflectat acest subiect în estul Moldovei.

Din cercetările noastre reiese că istoriografia în această perioadă era orientată, în special, spre elaborarea lucrărilor bibliografice. Prima mențiune a tipografiei de la Chișinău, alături de alte tiparnițe românești, este atestată în anul 1838 la Vasilie Popp [59], în timp ce Timotei Cipariu a alcătuit o bibliografie ce conține o listă a cărților tipărite până în perioada când a fost scrisă lucrarea [31]. Dimitrie Iarcu a publicat în 1865 un catalog general, în care a inclus producția tipografică de carte românească din perioada 1550-1863, în care au fost prelucrate și prezentate peste 3000 de titluri de tipărituri [44].

În urma examinării exhaustive am delimitat patru perioade în evoluția cercetării cărții și tiparului în Basarabia, a circulației tipăriturilor românești în acest spațiu de la apariția primei cărți (*Liturghierul* lui Macarie) în 1508 până la editarea ultimei contribuții științifice referitoare la acest subiect. Prima perioadă cuprinde segmentul cronologic 1838-1918, limita cronologică inferioară care se suprapune pe apariția primelor mențiuni despre tipografia de la Chișinău și ale cărților românești în bisericile și mănăstirile din Basarabia, iar cel superior pe sfârșitul stăpânirii țariste în ținut. Perioada a doua cuprinde anii 1918-1944, când teritoriul dintre Prut și Nistru era

parte integrantă a Regatului României, iar cercetările în domeniul circulației cărții românești în Basarabia s-a bucurat de o atenție sporită și o abordare obiectivă. Următoarea perioadă, a treia, este cuprinsă între anii '50 și sfârșitul deceniului opt al secolului al XX-lea, timp când în întregul spațiu românesc a fost inoculată ideologia ateistă, iar subiectele de factură religioasă, inclusiv circulația cărții, excluse din mediile de cercetare, cu precădere în Basarabia. Ultima, a patra perioadă, începe la sfârșitul anilor '80 ai secolului al XX-lea și continuă până în primele decenii ale secolului al XXI-lea, fiind caracterizată prin declinul ideologiei ateiste, iar drept rezultat revenirea la valorile creștine și la cercetările științifice referitoare la valorile bibliofile și activitatea tipografică românească.

În urma cercetărilor efectuate am stabilit că primele manifestări de interes pentru carte și tipar în Basarabia au apărut către mijlocul secolului al XIX-lea. N. Murzakevici în 1848 a publicat o lucrare despre mănăstirile din Basarabia, în care sunt semnalate primele informații despre bibliotecile așezămintelor monastice [72], iar A. Zaščiuk în anul 1862 a completat spectrul de informație despre istoria mănăstirilor din Basarabia, cu unele implicații și în subiectul valorilor bibliofile [70]. Interesul pentru istoria bisericilor din ținut și pentru cărțile vechi a crescut în a doua jumătate a secolului al XIX-lea prin scrierile lui A. Stadnițchi [74, 75], ale lui A. I. Iațimirschi [77], iar la începutul secolului al XX-lea prin contribuțiile lui P. A. Crușevan [69] și mai târziu ale lui Zamfir Arbore [1, 2]. În această perioadă se includ în exploatarea tezaurului bibliofil din Basarabia istorici din România, printre care Gheorghe Ghibănescu, care a vizitat câteva biserici și a cercetat cărțile din biblioteci [43].

Din cele arătate mai sus reiese că istoriografia cărții și tiparului din partea de est a Moldovei în această perioadă este marcată de tendința modestă de constatare și de semnalare a unor fapte istorice despre întemeierea tipografiilor românești și la tipărirea cărților vechi de factură religioasă. Constatăm și unele încercări de reflectare a istoriei tipografiei de la Chișinău sau a activității Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni în privința organizării tiparniței. În cercetarea cărții românești din Basarabia se includ istorici români, care contribuie la valorificarea cărților vechi din instituțiile ecleziastice de la est de Prut.

Cercetări temeinice în domeniul cărții vechi tipărite au fost întreprinse în perioada interbelică. Deosebite contribuții în acest context sunt aduse de Ștefan Ciobanu [30] și Constantin Tomescu [66, 67], care valorifică tezaurul bibliofil din instituțiile ecleziastice și documentele de arhivă, contribuind la cunoașterea culturii cărții și tiparului din Basarabia pe parcursul secolului al XIX-lea. Activitatea eparhiei Chișinăului și Hotinului de la înființare până în anul 1918 a fost reflectată de Nicolae Popovschi [58], care se referă și la problema tipăriturilor de la Chișinău. În aceste coordonate științifice se înscrie contribuția lui P. Constantinescu-Iași [32], care a elaborat un studiu destul de relevant despre circulația tipăriturilor românești pe

teritoriul dintre Prut și Nistru în timpul stăpânirii țariste. Paul Mihail [51] introduce în circuitul științific rezultatele cercetărilor efectuate în instituții deținătoare de carte veche românească și evidențiază unele aspecte despre difuzarea cărții românești din Basarabia în afara spațiului românesc, în baza documentelor arhivistice.

Din cele arătate este cert că tendința istoriografiei din perioada interbelică era de a identifica și prezenta, de a cataloga cărțile vechi, în special de factură religioasă. În mediul științific de la Chișinău apar contribuții despre cartea și tiparul din Basarabia, fără a fi elucidat fenomenul circulației tipăriturilor românești în această provincie.

După reocuparea provinciei de trupele sovietice în anul 1944 cercetarea fenomenului circulației cărții românești în Basarabia a intrat într-un profund declin. Fenomenul a fost exclus din agenda de cercetare și exagerat rolul manuscriselor și tipăriturilor provenite din mediul slav în formarea „culturii moldovenești”, care ar fi fost diferită de cea românească.

Astfel, în prima lucrare de istorie a Moldovei [71] sunt prezentate abordările unilaterale și tendențioase despre rolul scrisului slavon în cultura românească în secolele XIV-XV, despre apariția primelor cărți în limba română la confluența secolelor XV-XVI, fenomen datorat, în opinia autorilor, raporturilor culturale dintre Moldova, Rusia și Ucraina. Aceleași teze au fost reiterate în tratatul de istorie a „literaturii moldovenești”, în care se mai admite răspândirea și circulația manuscriselor traduse din slavonă pe teritoriul Moldovei și Transilvaniei [45]. Doar în ediția din 1986 se admite că în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea au început să pătrundă pe teritoriul Moldovei unele tipărituri din Transilvania și Țara Românească [46].

În această perioadă la București apare prima sinteză a istoriei cărții românești, elaborată de Mircea Tomescu, în care este înfățișată istoria cărții românești de la apariția primelor tipografii până la Unirea Țărilor Române din 1918, însă fenomenul tipăririi cărților românești la Chișinău și circulația valorilor bibliofile românești la est de Prut sunt trecute cu vederea din motive cunoscute [68].

În istoriografia din RSSM pentru prima dată este admisă ipoteza despre răspândirea și circulația cărților din Țara Românească și Transilvania pe teritoriul Moldovei în scrierile lui E. M. Russev [73], idee preluată în tratatul de istorie a RSSM [47] și cel de istorie a „literaturii moldovenești”, în care se acceptă faptul că până la apariția unei tipografii în Țara Moldovei cărțile pătrundeau în acest spațiu din Valahia, dintre care, unele erau comenzi speciale ale domnilor Moldovei, iar din Brașov erau aduse cărți tipărite de diaconul Coresi. În aceleași coordonate ideologice se înscriu și contribuțiile lui N.A.Mohov, consacrate „prieteniei multisekulare moldo-ucrainene” [55].

Cu toate aceste rezultate, istoriografia românească din stânga Prutului rămâne tributară în perioada sovietică subiectelor de istorie a tiparului și cărții românești. Doar lucrarea lui V.

Chiriac [29] despre cercetarea cărții și tiparului din Moldova în secolele XVII-XVIII este una dintre puținele contribuții științifice la acest subiect.

În dreapta Prutului problema circulației cărții românești în perioada medievală, din perspectiva unității etnice și culturale românești a fost reflectată în 1978 de Octavian Șchiu [65], fără a trata subiectul circulației cărții din Transilvania spre Basarabia, care s-a aflat în număr apreciabil în acest spațiu în secolul al XVIII-lea, fiind adusă de negustorii ardeleni. A doua sinteză a cărții românești a fost elaborată de Dan Simonescu și Gheorghe Buluță, apărută la București în anul 1981, lucrare cu amprente ideologice ale epocii în care a fost scrisă [61] și în care rămâne în afara atenției cartea și tiparul din Basarabia.

Așadar, după ocuparea în anul 1944, a teritoriului dintre Prut și Nistru de URSS problemele de cercetare a cărții și tiparului, a circulației valorilor bibliofile românești în acest spațiu au fost ignorate sau reorientate intenționat în direcția falsificării adevărului istoric. În ceea ce privește apariția tiparului în Țara Moldovei, s-au admis numai informațiile despre implicarea Moscovei și Kievului în organizarea primei tipografii, contribuția ierarhului moldovean Varlaam la instalarea tiparniței în capitala Țării Moldovei prin ajutorul acordat de Mitropolitul Kievului Petru Movilă. Raporturile culturale prin carte și tipar între țările române au fost ignorate la început cu desăvârșire și abia în anul 1981 E. M. Russev admite fenomenul răspândirii pe teritoriul Țării Moldovei, anterior înființării tipografiei la Iași, a cărților tipărite în Țara Românească și Transilvania.

Începutul perioadei de declin a ideologiei ateiste de la sfârșitul deceniului opt al secolului al XX-lea și înlăturarea pseudovalorilor epocii totalitariste coincide cu momentul de revenire la valorile spirituale creștine și la reluarea cercetării științifice a subiectelor de factură religioasă și a celor referitoare la carte și tipar. În centrele științifice atât din dreapta, cât și din stânga Prutului sunt puse în valoare noi direcții de cercetare, iar valorile bibliofile românești devin accesibile celor interesați de istoria și arta cărții manuscrise și tipărite.

Printre primele contribuții la valorificarea tezaurului bibliofil românesc cu circulație în Basarabia se înscrie catalogul de manuscrise alcătuit de V. Ovcinicova-Pelin, cu un studiu despre istoria constituirii mănăstirii și bibliotecii mănăstirii Noul Neamț [7]. Relațiile de comerț dintre Brașov și Moldova de la începutul secolului al XVIII-lea până la 1850, comerțul cu cărți dintre cele trei provincii românești, în care este abordat subiectul comerțului cu cărți ale brașovenilor în Basarabia au fost elucidate de Constantin A. Stoide și Ioan Caproșu [63, 64]. Valorificarea tezaurului bibliofil din Basarabia a constituit o preocupare constantă a lui Paul Mihail, care într-o culegere de studii publicate până în 1944 [51], abordează printre alte chestiuni de cultură și de prezență și circulație a cărții în acest spațiu. În istoriografia românească din dreapta Prutului, în a

doua ediție a sintezei lui D. Simonescu și Gh. Buluță a fost inclus un compartiment elaborat de Iurie Colesnic, care scoate în evidență probleme din activitatea tipografică de la Chișinău [62].

Unele contribuții în domeniul apariției și evoluției cărții și tiparului din spațiul românesc aparțin lui Andrei Eșanu, prin eforturile căruia cercetările în domeniul istoriei culturii din Basarabia au fost reluate, publicând lucrări științifice referitoare la aceste subiecte, ce constituie repere fundamentale pentru cei interesați de valorile bibliofile și istoria tiparului din Țara Moldovei [39]. Recent, în colaborare cu Valentina Eșanu, au pus la dispoziția cercetătorilor date inedite despre tipărițiile lui Macarie, aflate în colecții europene [38]. În aceeași arie de interese științifice se înscriu și contribuțiile lui Nicolae Fuștei, care se axează pe investigarea tipărițiilor ieșite de sub teascurile tiparniței din Iași, prin contribuția Mitropolitului Dosoftei, abordează implicarea Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la tipărirea cărților bisericești la Chișinău [41, 42].

Sunt meritorii contribuțiile Elenei Chiaburu în vederea stabilirii ariei de răspândire a cărților imprimate în Țara Moldovei și extinzând cercetările asupra întregului teritoriu al Moldovei istorice [28]. Problema istoriei cărții religioase din Basarabia pe parcursul perioadei de ocupație țaristă a fost cercetată detaliat de Maria Danilov, preocupată și de cartea ieșită de sub teascurile tipografiilor din alte centre românești și străine [34, 35].

Prezența cărților românești în mănăstirile și schiturile din Republica Moldova a fost abordată în monumentală lucrare despre istoria mănăstirilor și schiturilor din Republica Moldova, coordonată de A. Eșanu în 2013, în care au fost întreprinse încercări de reconstituire a bibliotecilor mănăstirești din Basarabia [49].

În ultima perioadă a cercetării cărții și tiparului în estul spațiului românesc, de la sfârșitul anilor '80 ai secolului al XX-lea până în prezent, perioadă caracterizată prin declinul ideologiei ateiste, s-a revenit la valorile creștine și la cercetările științifice referitoare la valorile bibliofile și activitatea tipografică românească. În această perioadă cartea și tiparul de la Chișinău au fost incluse în circuitul de valori românești. Deși, istoricii s-au aplecat asupra valorificării tezaurului bibliofil, problema circulației tipărițiilor românești în Basarabia în secolele XVI-XIX a fost cercetată doar tangențial, fără a se pătrunde în varietatea de surse documentare și cărturărești din fondurile de biblioteci publice, mănăstirești și arhive.

În subcapitolul al doilea *Izvoarele istorice* am caracterizat sursele în baza cărora s-a elaborat teza de doctor habilitat în istorie. În vederea atingerii scopului propus am utilizat trei categorii de izvoare istorice: cărțile vechi incluse în cataloage sau cercetate *de visu*, documentele de arhivă și însemnările manuscrise.

Printre cele mai reprezentative surse bibliografice, utilizate în elaborarea tezei este *Bibliografia Românească Veche* (vol. 1-4), apărută în perioada 1903-1944 [5], completată

ulterior de Daniela Poenaru [57]. Elaborarea cataloagelor de carte românească tipărită la Chișinău a fost realizată de Al. David [36] și de P. Mihail [52], iar cartea românească în județul Lăpușna a fost cercetată de D. Balaur [3], în care se arată prezența valorilor bibliofile în Basarabia.

În ultimele două decenii ale secolului al XX-lea au fost reluate cu o mai mare intensitate investigațiile în domeniul cărții tipărite în spațiul moldav. Drept rezultat, în anii 1990-1992 apar două volume ale catalogului *Cartea Moldovei*, alcătuite de un grup de bibliografi, sub redacția științifică a lui Andrei Eșanu [6].

În ultimul deceniu autorul a efectuat ample cercetări în fondurile din Chișinău, în bibliotecile publice, ale bisericilor și mănăstirilor, unde a identificat un bogat material, utilizat în elaborarea acestei lucrări. Efortul s-a materializat prin editarea a două cataloage de carte românească veche și modernă de noutate absolută, ce constituie valoroase surse documentare pentru specialiștii în domeniu: acestea conțin cartea tezurizată în fonduri de biblioteci și muzee și descrierea cărților cu însemnările marginale din bibliotecile mănăstirești din Republica Moldova [10, 11].

Altă categorie de izvoare, care a stat la baza cercetărilor noastre, sunt documentele de arhivă, majoritatea dintre care se referă în mod direct la activitatea tipografică la Chișinău în anii 1814-1830. Există, însă și unele informații sumare despre problema difuzării și circulației cărții românești în Basarabia. În vederea abordării imparțiale a subiectului activității tipografice și a cărții românești vechi tipărite la Chișinău și a problemelor conexe am efectuat investigații în fondul *Dicasteriei Duhovnicești din Chișinău. 1812-1832* (f. 205) al Arhivei Naționale a Republicii Moldova, referitoare la înființarea eparhiei Chișinăului și Hotinului (1813), contribuția Mitropolitului și Exarhului Gavriil Bănulescu-Bodoni la întemeierea seminarului teologic de la Chișinău și organizarea tipografiei exarhicești pe lângă Casa eparhială (1814), tipărirea cărților și difuzarea lor în parohii, cheltuielile tipografiei privind tipărirea cărților, înființarea la Chișinău a Societății biblice ruse (1817), corespondența dintre sinodul rus și eparhia Chișinăului și Hotinului referitoare la difuzarea literaturii religioase în Basarabia după anexare, diferite date statistice despre clerul, bisericile și mănăstirile din ținut, relevante pentru cercetările noastre. De un real folos în elaborarea lucrării ne-a fost Fondul mănăstirii Noul Neamț (fond 2119, inv. 6), în care sunt tezurizate valoroase cărți din biblioteca acestui așezământ monahal.

A treia categorie de surse o constituie însemnările manuscrise de pe cărțile vechi. Pentru prima dată însemnările marginale au fost incluse într-un volum de Ilie Corfus, în 1975 [33], iar mai recent, prin efortul lui Ioan Caproșu și al Elenei Chiaburu au apărut patru volume de însemnări de pe cărțile manuscrise și tipărite cu circulație în Țara Moldovei, o contribuție

istoriografică de mare valoare și care adună între coperti un număr foarte mare de note ale posesorilor sau cititorilor cărților vechi [48].

În *Concluzii la capitolul I* am expus în linii generale rezultatele la care a ajuns istoriografia românească în istoria cărții și al tiparului în Basarabia. Concluzia generală care se impune este că deși, până în prezent s-au întreprins cercetări în domeniul istoriei cărții și tiparului în Basarabia, problema circulației valorilor bibliofile românești la est de Prut a rămas un deziderat al științei istorice contemporane, drept urmare, scopul și obiectivele propuse pentru elaborarea tezei de doctor habilitat în istorie sunt de a investiga problema pătrunderii, prezenței și circulației cărții vechi românești în Basarabia. În urma caracterizării și sistematizării efectuate suntem de părere că sursele istorice, puse la temelia cercetărilor au fost suficiente pentru realizarea scopului și obiectivelor propuse în teză.

Capitolul 2, **Activitatea tipografică și producția de carte în Țările Române (1508-1830)**, este împărțit în cinci paragrafe, consacrate începuturilor și evoluției activității tipografice în Țara Românească, Transilvania și Moldova. Pentru înțelegerea corectă a realității istorice am acordat un compartiment distinct tipăririi cărților la Chișinău în perioada 1815-1830. În ultimul paragraf am tras concluziile, care reies din conținutul capitolului.

În primul paragraf, *Începuturile tiparului românesc. Activitatea tipografică în Țara Românească*, am analizat și urmărit evoluția tiparului, contribuția unor personalități ilustre la dezvoltarea activității tipografice în Țara Românească în perioada 1508-1830 și la răspândirea tipăriturilor din centrele muntene în partea de est a spațiului românesc.

În știința istorică este cunoscut că tiparul apare în Europa în 1440, datorită lui Johannes Guttenberg, invenția căruia s-a răspândit uimitor de repede în întreaga Europă în următoarele câteva decenii [6, p. 17]. Pe pământ românesc tipărirea cărților a început în 1508, când ieromonahul Macarie a tipărit la Târgoviște *Liturghierul*, iar în anii următori alte două cărți în slavonă. Două exemplare de *Liturghierul* lui Macarie au fost identificate la Moscova și care provin, după toate aparențele, din Basarabia [34, p. 67-73]. Tiparul din Țara Românească se consideră al treilea centru european, în care s-au tipărit cărți în slavonă și a fost organizat prin sprijinul domnului muntean Radu cel Mare (1495-1508) [37, p. 34, 39-41].

Activitatea tipografică în Țara Românească continuă cu tipăriturile lui Dimitrie Liubavici, venit la Târgoviște de la Graceanița în anul 1544 și care tipărește în anul următor un *Molitvenic* slavon, iar în 1546-1547 un *Apostol*. Tipăriturile lui Liubavici sunt executate la comanda voievozilor muntean și moldovean și au circulat în întregul spațiu românesc [62, p. 18-19].

La Târgoviște și-a început activitatea tipografică diaconul Coresi, care face parte din prima generație de tipografi români, formați în atelierul lui Dimitrie Liubavici. A fost în relații apropiate cu Oprea logofătul și împreună cu acesta și alți zece ucenici au imprimat *Triodul*-

Penticostar slavon în 1557-1558, apoi pleacă la Braşov, moment după care activitatea editorial-tipografică la Târgovişte stagnează până la jumătatea secolului XVII, din cauza instabilităţii în politica internă şi externă a Ţării Româneşti din această perioadă. Activitatea tipografică din spaţiul românesc este completată cu o nouă officină, cea de la Bucureşti, care potrivit unor cercetări din ultimele decenii, ar fi tipărit de Lavrentie la mănăstirea Colentina (în prezent Plumbuita) în anul 1582 un *Tetraevanghel* slavon [62, p. 32-33].

Activitatea tipografică a fost reluată în timpul lui Matei Basarab în Ţara Românească, care s-a adresat Mitropolitului Kievului pentru ajutor în organizarea unei tiparniţe în ţara sa. Mitropolitul Kievului a oferit tiparniţa voievodului Ţării Româneşti, care a fost instalată în Câmplung. Prima carte tipărită este *Molitvenicul* slavon (1635) [5, I, p. 103-104].

Meletie Macedoneanul continuă activitatea tipografică la mănăstirea Govora (1637-1642), unde s-au tipărit câteva cărţi în slavonă şi două în română. *Pravila cea mică* de la Govora, în 1640, a doua carte în limba română, a fost tradusă din slavonă de Mihail Moxa din mănăstirea Bistriţa şi a fost tipărită de doi călugări macedo-români şi considerată primul cod de legi bisericeşti şi laice a Bisericii Ortodoxe Române [56, p. 196]. În această tipografie a apărut în 1642 *Evangelhia învăţătoare* [5, I, p. 120-125].

În anul 1644 tipografia de la Govora a fost transferată la Târgovişte (1644-1652), unde îşi aveau reşedinţa domnul şi mitropolitul. S-au tipărit cărţi în slavonă, română şi bilingve. În anul 1652 în tipografia de la Târgovişte a fost tipărită *Îndreptarea legii*, numită şi *Pravila cea mare* [5, I, p. 190-203], un cod de legi bisericeşti şi laice, de care s-au folosit românii din Ţara Românească, Moldova şi Transilvania timp de secole.

Cartea tipărită în prima jumătate a secolului al XVII este marcată de tradiţionalism, care se dovedeşte mai accentuat în Ţara Românească, unde în timpul lui Matei Basarab cărţile de ritual au fost tipărite în slavonă, iar în română apar doar cărţi de predici şi acest moment poate fi explicat prin faptul că domnul muntean, Matei Basarab, s-a postat ca apărător nu doar al creştinilor din ţara sa, dar şi al ortodocşilor din sudul Dunării.

În Ţara Românească activitatea tipografică a fost reluată pe la mijlocul anului 1678, când Mitropolitul Varlaam (1672-1679) instalează o tipografie în Bucureşti sub patronajul său şi tipăreşte doar *Cheia înţelesului* [4, p. 60]. Prin tipărirea altor două cărţi în limba română (*Evangelhia*, 1682 şi *Apostolul*, 1683) în timpul Mitropolitului Teodosie (1679-1708) s-a făcut un nou pas spre introducerea limbii române în Biserica ortodoxă [4, p. 216]. După apariţia ultimei, tipografia Mitropoliei şi-a încetat activitatea şi abia în 1688 a fost reluată la Bucureşti sub patronaj domnesc, când a început tipărirea *Bibliei*. În tipografia domnească au fost tipărite în perioada 1678-1716 27 de titluri, ceea ce constituie 75 % din producţia tipografiilor bucureştene şi 19,85 % din producţia de carte tipărită în Ţările Române în această perioadă [4, p. 65].

În anul 1709 a fost reactivată Tipografia Mitropoliei, prin contribuția lui Antim Ivireanul, care a transferat-o din sediul Mitropoliei de la Târgoviște în cel al Mitropoliei din București [4, p. 65]. În mănăstirea Tuturor Sfinților din București (Antim), ctitorită de Antim Ivireanul, a existat o tipografie înainte de 1713, cu secții în limbile română și greacă, de sub teascurile căreia au ieșit două cărți: Alexandru Mavrocordat, *Istoria sfântă*, 1716 și *Slujbele de obște a tuturor sfinților*, 1720 [4, p. 68].

În București a activat o altă tipografie, cea din mănăstirea Sfântului Sava, care potrivit unor cercetări mai recente a fost întemeiată în perioada 1708-1714, la sugestia unor ierarhi greci, a domnului Constantin Brâncoveanu și a lui Antim Ivireanul [4, p. 68].

Începuturile și activitatea tipografiei domnești de la Buzău sunt raportate la confruntările ortodocșilor din Imperiul otoman cu prozelitismul reformat și catolic [4, p. 70]. Tipografia a fost înființată în a doua jumătate a anului 1691, după alegerea în scaunul episcopiei Buzăului a fostului episcop de Huși Mitrofan. Activitatea acestuia la Buzău poate fi considerată fructuoasă, deoarece în această perioadă a tipărit 20 de cărți românești [56, p. 223]. Conform unor date estimări acestea constituie 15,44 % din producția de carte apărută în tipografiile din Țările Române în perioada 1678-1716. Din numărul total de cărți editate, 6 au fost tipărite în limba română, ceea ce constituie 28,57 % din producția de carte tipărită în oficina de la Buzău, restul 71,42 % sunt bilingve, adică în română și slavonă [4, p. 72].

Tipografia de la mănăstirea Snagov, sub patronaj domnesc, a apărut din necesitatea asigurării cu literatură ecleziastică a bisericilor din Țara Românească. Momentul înființării acestei oficine este considerat anul 1694 [4, p. 74] sau doi ani mai târziu, când apare prima carte tipărită – *Orânduiala slujbei S(finți)lor Constantin și Elena* (1696) [68, p. 75]. Antim Ivireanul a fost ajutat la Snagov de Mihai Iștvanovici și Gheorghe Radovici [60, p. 236-238]. De sub teascurile acestei tiparnițe au ieșit cărți în limbile greacă, slavonă și română, iar numărul lor depășește cifra de 14 lucrări (15 titluri), ceea ce reprezintă 10,29 % din producția de carte tipărită în perioada de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea [4, p. 76].

Antim Ivireanul a înființat la Râmnic în 1705, după numirea sa în fruntea acestei eparhii, o tipografie, care a funcționat până în 1707, perioadă în care au fost editate 10 lucrări, ceea ce constituie 7,35 % din producția tipografică de la sfârșitul secolului XVII și începutul secolului XVIII [4, p. 80], unele dintre care au circulat și în estul spațiului românesc.

În 1708 după instalarea lui Antim Ivireanu în scaunul Mitropoliei din Târgoviște a fost înființată o tipografie, cu secții de limbă greacă și de limbă română [56, p. 220]. În perioada de activitate a tipografiei din Târgoviște (1709-1715) au fost tipărite 21 de lucrări, ceea ce reprezintă 15,4 % din producția de carte tipărită în perioada de la sfârșitul secolului XVII și începutul secolului XVIII, acest centru situându-se pe locul al doilea între centrele tipografice

românești după București. Cartea lui Hrisant Notara, *Despre oficii, clericii și dregătoriile bisericești* (1715) este ultima tipărită în anul 1715, moment după care tipografia de la Târgoviște nu va mai funcționa [4, p. 82].

După alegerea lui Antim Ivireanul în scaunul mitropoliei Țării Românești, locul său de episcop al Râmnicului a fost preluat de Damaschin Gherbest (1708-1725), fost episcop de Buzău, un iscusit meșter tipograf și gravor. Tipografia veche de la Râmnic a fost dusă de Antim în 1708 la Târgoviște, astfel încât noului episcop i-a revenit sarcina de a reorganiza tipografia. Prin eforturi conjugate Damaschin a înnoit tipografia și la 26 august 1724 tipărește un *Ceasoslov*, în titlul căruia se menționează despre „facerea tipografiei de nou”. Episcopul Damaschin a încetat din viață în 1725 și în locul lui a fost ales starețul Ștefan de la mănăstirea Govora, care a reușit să tipărească în slavo-română, în anul 1726 *Întâia învățătură pentru tineri*, care este considerată prima carte didactică apărută în Țara Românească. După preluarea scaunului Inochentie a fost preocupat și de activitatea tipografică, chemându-l la Râmnic pe cunoscutul tipograf sibian Petru Barth, care în anul 1730 a refăcut tipografia a înzestrat-o cu un corp de litere chirilice noi. Episcopul Inochentie a reușit să tipărească și unele lucrări traduse în românește de Damaschin. Una dintre acestea este *Triodul*, ediția din 1731, în prefața căruia se menționează că „până acum mai înainte din tipografie nu s-au dat la lumina limbii noastre celei românești” [5, II, p. 204].

O altă personalitate marcantă a vieții religioase a românilor din secolul al XVIII-lea este Episcopul de Râmnic Grigorie Socoteanu (și mitropolit al Țării Românești în perioada 26 iulie 1770 - octombrie 1771), fost stareț la mănăstirea Cozia, în timpul căruia s-au tipărit 19 cărți, atât pentru români, cât și pentru ortodocșii din afara hotarelor românești. Prima carte este o *Bucoavnă*, despre care se cunoaște foarte puțin, a fost menționată pentru prima dată de Vasilie Popp și ulterior inclusă în BRV [59, p. 141]. După tipărirea în 1755 a *Gramaticii slavone* în 1000 de exemplare a urmat o pauză de trei ani, iar în 1758 tipografia și-a reluat activitatea [56, p. 272].

Activitatea tipografică a Episcopului Chesarie (1773-1780) este destul de fructuoasă, în timpul căruia la Râmnic s-au tipărit *Mineiele* (1776-1780) pentru lunile octombrie-martie, iar pentru celelalte luni au apărut în timpul Episcopului Filaret (1780-1792). În perioada acestor doi ierarhi a fost tipărit un număr mare de cărți, într-un ritm destul de rapid. Cărțile au fost tipărite în tiraje mari și s-au răspândit în bisericile din întregul spațiu românesc, inclusiv și la este de Prut. Declinul activității tipografice de la Râmnic începe în timpul lui Nectarie (1792-1812) și continuă în timpul succesorului său Galaction (1813-1824) [56, p. 274-275].

Dintre tipografiile episcopale, cea de la Râmnic, întemeiată de Antim Ivireanul în anul 1705 a avut cea mai rodnică activitate până în 1825. Prin activitatea tipografică de la Episcopia Râmnicului s-a trecut de la cartea în limba slavă în cea românească. Și asta s-a produs atât

datorită ierarhilor din fruntea acestei episcopii, dar și datorită meșterilor tipografi, care erau bine pregătiți și solicitați în diferite centre tipografice din Moldova și Transilvania.

În tipografiile mitropoliei din București și ale episcopiei din Râmnic se tipăresc în această perioadă, în special, cărți de factură religioasă. În scopul de a obține anumite beneficii financiare, tipografiile sunt închiriate de persoane laice. Astfel *Psaltirea* de la Râmnic în 1819 a fost tipărită cu cheltuiala lui Gheorghe Vlădescu biv 2 vistiernic de Nicolae Vlădescu, fratele său „întru a Dumnealoru tipografie dinu Râmnicu. 1819” [5, III, p. 313]. De fapt, tipografia fraților Vlădescu este cea din Râmnic, pe care au închiriat-o până după anul 1833 [68, p. 122-133]. Activitatea tipografică din Țara Românească în perioada 1508-1830 a fost destul de fructuoasă, însă au existat și perioade de declin, când în pofida unor fenomene sau evenimente istorice producția de carte românească este în scădere. Cartea tipărită în Țara Românească a fost difuzată în toate provinciile românești, fiind editată în tiraje, uneori foarte mari și un număr apreciabil de titluri.

În compartimentul al doilea, *Tiparul românesc în Transilvania*, am evidențiat principalele etape ale activității tipografice din Transilvania și din unele centre tipografice din Imperiul habsburgic (Buda și Viena), care au tipărit cărți pentru români.

În Transilvania apariția tiparului românesc este pus în legătură cu orașul Sibiu și numele lui Filip Moldoveanul, originar din părțile Siretului, stabilit la Sibiu prin 1521. Tipografia de la Sibiu a funcționat din prima jumătate a secolului XVI și tipărea preponderent cărți în limbile latină și germană, însă în 1544 Filip Moldoveanul a tipărit cu litere chirilice un *Catehism românesc*, în 1546 un *Tetraevanghel slavon* și în 1551-1553 *Evangheliarul slavo-român* [37, p. 57-61].

O prodigioasă activitate culturală desfășoară la Brașov o altă personalitate marcantă a românilor, diaconul Coresi. În Transilvania numele lui Coresi este amintit pentru prima dată ca ajutor al lui Oprea Logofătul în epilogul *Octoihului slavon*, apărut la Brașov în 1557. În Brașov, oraș situat pe căile comerciale care legau Transilvania de Moldova și Țara Românească, Coresi s-a stabilit definitiv în anul 1559. În perioada 1560-1567 Coresi a tipărit mai multe cărți, iar după unele estimări, acesta scotea de sub teascurile tiparniței sale din Brașov câte o carte în fiecare an [68, p. 47-48]. Lui Coresi i se atribuie meritul de a fi cel care a conferit unitate limbii române, fiind numit „părintele limbii literare românești” [61, p. 34].

Coresi a desfășurat și un amplu comerț cu cărți. Cărțile lui Coresi au fost cumpărate și de domnul Moldovei Petru Șchiopu, pe care însă le-a luat cu el în exil, în Bolzen, în Tirol, unde după moartea sa în 1594 au fost atestate în lista sa de avere [61, p. 32]. Se admite că tipăriturile lui Coresi și ale ucenicilor săi au fost scoase în câte 100 de exemplare, cu excepția *Psaltirii* (1570), care a avut un tiraj de 500 de exemplare din cauza că era folosită și ca lectură. Exemplare

din aceste cărți au fost identificate, atât în Transilvania, unde a activat diaconul Coresi, cât și în Țara Românească și Moldova [65, p. 47].

În legătură cu activitatea diaconului Coresi la Brașov este și funcționarea în jurul anilor 1577-1780 a unei tipografii ambulante la Alba Iulia, înființată de diacul Lorinț și care nu se subordona în activitatea sa editorială politiciei religioase a curții de la Alba Iulia [50, p. 13-14].

Anul 1648 a dat culturii românești alte două tipăriri de înaltă calitate: *Noul Testament* și *Catehismul calvinesc*, tipărite la Alba Iulia, urmate în anul 1651 de o *Psaltire* și în 1656 de *Scutul Catehismușului*, iar în timpul următorului vladăcă ardelean, Sava Brancovici activitatea tipografică a încetat [50, p. 60-61]. Activitatea tipografică la Alba Iulia a fost reluată în anul 1684, când este tipărit un *Molitvenic* [5, p. 26]. În această perioadă a funcționat o tipografie românească la Sibiu, de sub teascurile căreia au fost scoase două cărți: un *Ceasloveț*, tipărit în 1696 [5, p. 339-340; IV, p. 207-208] și o *Psaltire*, tipărită în 1709 [5, p. 37].

Tipografia de la Blaj a funcționat începând cu anul 1747 și a tipărit cărți pentru românii greco-catolici [53, p. 139]. Prima apariție editorială importantă a apărut la Blaj în anul 1750, intitulată *Floarea adevărului*, destinată preoților și enoriașilor și a fost reeditată în anul 1816. Potrivit ultimelor cercetări tipografia blăjeană a fost amplasată din 1751 în Mănăstirea Sfânta Treime din Blaj [53, p. 149, 164]. În anul 1765 tipografia a fost înzestrată cu utilaj nou și tot acum sunt atestați meșteri aduși de la Râmnic și Iași. În acest an a fost tipărită *Evanghelia* tipărită de Sandul tipograf de la Iași, fiul lui Ieremia tipograf și Petru Râmnicianul Papavici, cu Ioan Râmnicianul [68, p. 99-100]. Potrivit ultimelor estimări ale producției de carte tipărite la Blaj în perioada 1787-1821 cartea bisericească constituia 55 % din titluri și 51 % din ediții, iar cărțile didactice reprezentau 13 % din totalul cărților din această perioadă [53, p. 350].

În anii 1780-1830 au fost tipărite cărți românești și peste hotarele Transilvaniei, cum ar fi Viena și Buda. Tipografia din Viena a fost înființată în anul 1482, însă abia după trei secole de existență, în timpul tipografului Iosif Kurczbök, a început să tipărească cărți în limba română. Tipograful Iosif de Kurczbök a murit la Viena la 19 decembrie 1792, iar la 18 aprilie 1792 întreaga tipografie a acestuia a trecut în proprietatea agentului de curte Ștefan de Novacovich, împreună cu toate drepturile pe care le-a avut Kurczbök. Dintre cărțile românești tipărite la Viena în anul 1793 este *Adunarea cazaniilor*, răspândită în toate cele trei țări românești. În anul 1795 privilegiata tipografie a lui Ștefan Novacovich din Viena a fost comasată cu cea de la Buda, înființată în anul 1777. Prima carte în limba română tipărită la Buda a fost *Catehismul cel mare*, iar ulterior tipografia Universității din Buda obține privilegiul de a tipări manuale școlare și cărți românești. În perioada 1791-1800 la Buda s-au tipărit 9 cărți, iar în 1811-1820 – 95 de cărți [68, p. 124]. Unul dintre meritele acestei tiparnițe este că a continuat politica de instruire a tineretului, prin tipărirea manualelor, iar prin contribuția reprezentanților *Școlii ardelene* cărțile de la Buda

au fost răspândite în întregul spațiu românesc, iar producția de carte cu litere chirilice a acestui centru tipografic a avut un mare ecou în lumea creștină ortodoxă.

Pe teritoriul Transilvaniei pe parcursul evului mediu și al perioadei moderne au activat numeroase centre tipografice, care au tipărit cărți pentru protestanți, romano-catolici, greco-catolici și ortodocși. Cărți destinate românilor au fost tipărite deopotrivă și în centrele tipografice europene, ca Viena și Buda. Producția de carte tipărită pentru români în Transilvania și în alte centre europene a fost răspândită în teritoriile românești extracarpătice și sunt întâlnite și în prezent în număr mare în bisericile și mănăstirile, bibliotecile și muzeele de la est și sud de Carpați. Cărțile tipărite la Blaj, întâlnite în Basarabia, au fost utilizate cu reticență, tocmai din considerentul că erau destinate credincioșilor greco-catolici, iar exemplarele cercetate *de visu* sunt în stare bună de păstrare, semn că au fost mai puțin utilizate de fețele bisericești în oficierea serviciilor divine.

În paragraful *Cartea și tiparul în Țara Moldovei* am analizat în linii generale activitatea tipografică din Țara Moldovei în perioada 1642-1830. În spațiul moldav teascul tipografic ajunge mai târziu în comparație cu alte provincii românești și a fost instalat prin contribuția lui Vasile Lupu (1634-1653), era numită *Tipografia domnească* și se afla sub patronajul direct al domnului [39, p. 133-134]. Tiparnița a fost instalată în mănăstirea *Trei Ierarhi* din Iași, prin sprijinul acordat de Mitropolitul Kievului Petru Movilă, iar în fruntea ei a fost numit Sofronie Pociatki. [73, p. 68]. Cele mai reprezentative cărți tipărite la Iași în anii '40 ai secolului al XVII-lea sunt *Carte românească de învățătură, duminecele preste an și la praznice împărătești și la sfinți mari* sau *Cazania lui Varlaam* (1643) [39, p. 136] și *Carte românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte giudețe* sau *Pravila lui Vasile Lupu* (1646) [29, p. 47], care s-au bucurat de o mare căutare în întregul spațiu locuit de români.

O contribuție însemnată în viața culturală a Moldovei aparține mitropolitului Dosoftei, ridicat în treapta de mare ierarh al Țării Moldovei în anul 1671, în timpul celei de-a doua domnii în Moldova a lui Gheorghe Duca (1668-1672) [42, p. 31]. În această perioadă a fost fondată la Iași, în mănăstirea Cetățuia, prin contribuția Mitropolitului Dosoftei și a Patriarhului Ierusalimului Dositei, o tipografie ce tipărea cărți în limba greacă [4, p. 90].

Tiparnița lui Vasile Lupu a fost redeschisă în anul 1679 prin contribuția Mitropolitului Dosoftei și a implicării Mitropolitului Kievului Petru Movilă și a funcționat până în 1686 după plecarea Mitropolitului Dosoftei în Polonia [68, p. 71]. Potrivit unor estimări, în tipografia Mitropoliei din Iași au fost tipărite șapte lucrări în perioada de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului următor, ceea ce constituie 5,14 % din producția tipografică a Țărilor Române și 36,84 % din producția de carte din tipografiile ieșene [4, p. 86].

Tipografia de la Iași și-a reluat activitatea în 1697 și a fost trecută sub patronajul domnului. În acest an a fost tipărită *Tâlcuirea Liturghiei*, urmată în 1698 *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea*, în limbile greacă și română, a lui Dimitrie Cantemir [5, I, p. 344-247; p. 355-365]. Activitatea tipografiei domnești nu poate fi considerată fructuoasă, deoarece sunt semnalate până în prezent doar două tipărituri, iar acestea constituie 10,53 % din producția de carte tipărită la Iași și doar 1,47 % din volumul de cărți tipărite în Țările Române la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea [68, p. 88].

În anul 1714 domnul fanariot Nicolae Mavrocordat a înființat la mănăstirea Sfântul Sava din Iași o școală domnească și o tipografie, aflate sub supravegherea Patriarhului Hrisant Notara al Ierusalimului în primele decenii ale secolului al XVIII-lea. În perioada 1717-1750 în Moldova au fost tipărite 29 de cărți și se observă o creștere a celor tipărite în limba română [68, p. 92].

În timpul Episcopului Varlaam al Rădăușului (1735-1745) a fost înființată în acest oraș o tipografie, care a imprimat trei cărți de slujbă, preocupare care a continuat în timpul Episcopului Iacob Putneanul (1745-1750) [56, p. 284].

O activitate fructuoasă a desfășurat Duca Sotiriovici, căruia domnul Constantin Mavrocordat i-a acordat condiții avantajoase pentru tipărirea cărților. Este primul tipograf particular din Țările Române. Cunoscător al mai multor limbi (greaca, slavona și româna), Duca Sotiriovici a activat în cadrul tipografiei din Iași între 1743 și 1752, iar potrivit ultimelor cercetări se consideră că a tipărit sau a lucrat la editarea a cel puțin 19 cărți [60, p. 251-253].

Tipografia Mitropoliei și-a reluat activitatea după anul 1749, prin contribuția Mitropolitului Iacob Putneanu (1750-1760). Până în anul 1755 au fost tipărite aici unele cărți de Ieremia Marco tipograf și Ioan Simion tipograf ardelean [68, p. 98]. În acest an a apărut primul manual moldovenesc, numit *Bucvar*, care a deschis cale liberă apariției altor cărți didactice, cum ar fi, de exemplu, gramatica lui Toader Școleru și geografia lui Amfilohie Hotiniul [29, p. 87].

În timpul Mitropolitului Gavriil Callimachi (1760-1786) s-au tipărit la Iași peste 20 de cărți pentru slujbă și de învățătură pentru preoți. În 1762 a fost tipărită la Iași *Evangelhia*, care a avut o arie largă de circulație, fiind întâlnită și în multe biserici din Basarabia [28, p. 416-417].

O mare importanță asupra impulsivității activității tipografice din Moldova este atribuită editorului, tipografului și gravorului Mihail Strilbițchi, stabilit în Moldova la mijlocul secolului XVIII și a dedicat acestei activități 40 de ani din viață la Iași, Dubăsari și Movilău [39, p. 142]. Apare și pe cărțile tipărite la mănăstirea Neamț în perioada 1806-1825, împreună cu fiul său Policarp [60, P. 262]. Activitatea tipografică a lui Mihail Strilbițchi la Dubăsari este marcată de tipărirea manualelor. În 1792 a ieșit de sub tipar un *Bucvar*, peste doi ani (1794) a apărut un alt *Bucvar* slavonesc de 60 de pagini, urmat în același an de un *Ceasoslov*, în care se menționează că a fost tipărit „de protoierei al stăpânirilor a Moldovei, a Valahiei și a Basarabiei” [29, p. 93]. O

estimare a activității tipografice a acestuia la Dubăsari ne duce la concluzia că toate cărțile tipărite de el sunt în limba română, cu excepția *Bucvarului* slavonesc din 1794. Începând cu anul 1796 Mihail Strilbițchi activează în târgul Movilău, unde și-a transferat tipografia, în care a tipărit, din câte se pare, ultima sa carte - *Bucvarul*, în 1800. În acest an vizitează mănăstirea Neamț și la insistența arhimandritului Calmuțchi a dăruit utilajul său tipografic acestei mănăstiri [29, p. 94]. Astfel, începând cu anul 1807 până în 1815 s-au tipărit *Viețile sfinților* pe 12 luni, prin contribuția monahilor tipografi Ignatie și Gherontie [60, p. 155]. De sub teascurile acestei tipografii au ieșit în perioada veche a cărții românești valoroase opere religioase, majoritatea atestate în bisericile și mănăstirile din estul Moldovei.

Deși, teritoriul dintre Prut și Nistru a fost anexat în 1812 de Imperiul țarist, populația a continuat să rămână preponderent românească. În biserici serviciile divine erau oficiate de către preoți în limba română. Eforturile autorităților țariste de a impune limba rusă în biserică din Basarabia nu s-au bucurat de susținere din partea populației și a clerului pentru că nu cunoșteau această limbă. Cărțile din biserici, fie manuscrise, fie tipărituri erau în limba română. În bibliotecile bisericilor și mănăstirilor existau și cărți în slavonă, însă acestea erau utilizate doar în localitățile cu populație de origine slavă, sau în cele românești doar cu anumite ocazii.

În subcapitolul *Activitatea tipografică de la Chișinău în 1814-1830* am evidențiat principalele etape ale organizării și activității de tipărire a cărților la Chișinău, prin contribuția Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni și a Arhiepiscopului Dimitrie Sulima până în anul 1830. Am valorificat și inclus în circuitul științific noi documente, care confirmă ipoteza noastră referitoare la începuturile activității tipografice la Chișinău spre sfârșitul anului 1814. În momentul deschiderii oficiale a tipografiei, la 31 mai 1814, exista doar clădirea în care urma să fie instalate teascurile și inventarul. Tipografia era în curs de amenajare și nu existau teascurile, care au fost primite în număr de trei unități la sfârșitul lunii iunie 1814, iar altele două în luna martie 1815, când a început tipărirea *Liturghierului* (1815). Perioada de arhipăstorie a Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni a fost destul de productivă, timp în care au apărut cărți de o mare valoare teologică și artistică. În comparație cu perioadele precedente și cu tipăriturile din alte centre cărțile tipărite la Chișinău erau difuzate în formă finisată, copertate, îmbrăcate în piele, cu ornamente tipografice imprimate la rece.

În mediul științific s-a admis până de curând că prima carte tipărită la Chișinău a fost o *Bucoavnă*, apărută în anul 1814, această afirmație fiind preluată din cataloage și lucrări mai vechi [36, p. 23; 30, p. 51], elaborate în perioada interbelică în baza listei cărților din studiul lui Av. Stadnițchi [74, p. 31]. În baza documentelor vechi și a deducțiilor noastre, am demonstrat că prima ediție a *Bucoavnei* a fost tipărită la Chișinău în anul 1815 și nu în 1814, cum consideră unii specialiști.

O situație incertă este și în legătură cu datarea *Tipicului* tipărit în 1823. Unii istorici ai cărții vechi admit că ar fi existat o ediție a acestei cărți în anul 1821. Confuzia a fost inclusă în circuit de Ștefan Ciobanu [30, p. 50], în urma cercetării unui exemplar cu datarea greșită sau ștearsă, preluată de alți istorici ai cărții [35, p. 52], care atribuie cartea perioadei de activitate a Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, ceea ce nu este corect. Din documentele timpului am demonstrat că o asemenea ediție nu a existat. Este foarte probabil ca începuturile acestei ediții să fi fost în timpul mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, însă a apărut în primii ani de arhipăstorie a lui Dimitrie Sulima.

În *Cartea Moldovei* (II) [6, p. 93-94] este descrisă la poziția 33 o ediție de *Începuturile învățăturii creștinești* cu datarea ei în anul 1828, ceea ce în opinia noastră nu este corect, dat fiind faptul că aceasta a apărut în timpul lui Dimitrie Sulima mai târziu, în anul 1843. Din cercetările noastre am identificat cinci exemplare [11, p. 238-239] de colecție ale acestei ediții și am demonstrat în baza conținutului titlului că au existat două tiraje concomitente. Cărțile din primul tiraj au datarea corectă, iar în cel de-al doilea s-au produs unele confuzii. Titlul din varianta a doua confundă edițiile de la Moscova cu cea de la Chișinău. Mai mult ca atât, este indicat că ediția de la Chișinău a apărut în anul 1804, când Tipografia Exarhicească încă nu exista, ori ea a fost înființată abia în anul 1814. Autorii catalogului *Cartea Moldovei* susțin că „datele editoriale sânt greșite: înversându-se, obținem datele exacte, adică la 1804 s-a tipărit în l. rusă, la Moscova, iar în 1828 s-a tipărit la Chișinău”, ceea ce nu poate fi admis. Această eroare s-a produs și din considerentul că suținătorii ipotezei conform căreia ar exista o ediție la Chișinău în anul 1828 nu au reușit să cerceteze și cealaltă variantă, unde titlul este scris corect.

Au existat și unele incertitudini referitoare la datarea a două mici slujbe tipărite la Chișinău în deceniul trei al secolului al XIX-lea. Documentele de arhivă, însă, nu oferă nici o informație despre timpul tipăririi acestor mici slujbe. Autorii *BRV* datează cu anul 1823, în baza unor însemnări manuscrise de pe un exemplar din satul Trușeni, oferite pentru cercetare de Dimitrie Balaur lui Nicolae Iorga. Convingerea noastră este că aceste cărți au fost tipărite în anul 1826, afirmație formulată dintr-o însemnare scrisă de preotul Theodor Costin pe un exemplar identificat recent în biserica din satul Cojușna, care are însemnarea identică cu cea din exemplarul din biblioteca lui Dimitrie Balaur, diferă doar localitatea și anul. Credem, totuși că însemnarea pe care a transliterat-o N. Iorga era ștearsă, din care cauză nu a putut fi citit corect anul, ori aceste cărți erau difuzate contra plată imediat după tipărirea lor, iar transliterarea anului de pe exemplarul din Cojușna nu lasă nici o îndoială.

În paralel am inclus în circuitul științific numeroase documente inedite despre activitatea tipografică de la Chișinău, informații despre cheltuielile, personalul și conducătorii tipografiei Ignatie, Ioanichie și Damaschin, despre cărți, foi volante etc. Toate aceste informații inedite

facilitează în mare măsură explicarea unor momente necunoscute despre activitatea tipografică de la Chișinău în perioada veche a cărții românești.

În *Concluzii la capitolul 2* am reiterat rolul fiecărui centru tipografic din spațiul românesc și din afara lui la promovarea cărții tipărite printre români de la începuturi, în anul 1508, cu apariția tipăriturilor lui Macarie, când numărul cărților era destul de limitat și până în 1830, când producția tipografică devine impresionant de mare, iar tirajele depășeau o mie de exemplare. Am argumentat că în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea o răspândire mai largă o are literatura profană, în special cea didactică. În această perioadă apar în țările române primele ateliere tipografice private. Un rol important în răspândirea cărților tipărite în estul Moldovei l-au avut centrele tipografice de la mănăstirea Neamț și Chișinău. Primele librării au apărut în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea la Sibiu și Timișoara, la Iași și București acestea apar mai târziu, în primele decenii ale secolului XIX.

Capitolul 3, **Circulația și itinerariile cărții românești vechi în estul Moldovei în sec. XVI-XIX**, este structurat în trei subcapitole, în care am elucidat fenomenul răspândirii cărții românești vechi în estul Moldovei și am identificat itinerariile basarabene ale cărții românești vechi. În ultimul compartiment al capitolului am formulat concluziile la care am ajuns în urma cercetărilor.

În primul subcapitol *Răspândirea cărții românești vechi în estul Moldovei* am identificat patru perioade în evoluția fenomenului difuzării literaturii românești în spațiul de la est de Prut. În urma cercetărilor am demonstrat că un număr mai mare de cărți românești a pătruns în Basarabia în perioada 1812-1830.

Cadrul cronologic inferior al primei perioade corespunde cu tipărirea primei cărți românești în 1508, *Liturghierul* lui Macarie. Deși, nu există argumente în favoarea circulației în Basarabia a acestei cărți imediat după apariția ei, un exemplar de *Liturghier* (1508) a fost semnalat în acest spațiu, identificat de A.I.Iațimirschi în 1896 [77, p. 792]. Deși, în ultimul sfert al secolului al XVII-lea cartea tipărită devine mai prezentă în spațiul românesc, exemplare de *Evanghelie* (București, 1682, 1693), *Apostol* (București, 1683), *Mineie* (Buzău, 1698) fiind semnalate și la est de Prut, cartea manuscrisă prevalează numeric asupra celei tipărite, preoții folosind prioritar manuscrisele în oficierea serviciilor divine.

A doua perioadă a difuzării literaturii religioase la est de Prut se suprapune în linii mari pe secolul al XVIII-lea și primul deceniu al secolului al XIX-lea. Prima însemnare pe o carte românească veche identificată la momentul actual al cercetărilor, în care se constată fenomenul circulației literaturii bisericești în estul Moldovei datează din 30 mai 1717, notă scrisă de Iordache diacon, pe o *Evanghelie* (Snagov, 1697) [11, p. 49]. O altă *Evanghelie* (Snagov, 1697) a fost robită în Țara Românească, răscumpărată de la tătari, și dăruită la 25 ianuarie 1738

Episcopiei Huşilor, iar în prezent se află în biblioteca mănăstirii Saharna [13, p. 49-50]. Cele mai numeroase cărţi difuzate în această parte a Țării Moldovei până la începutul secolului al XIX-lea provin din centrele tipografice din Bucureşti, Buzău, Iaşi şi Râmnic. Investigaţiile noastre au arătat că şi în această perioadă numărul manuscriselor prevalează asupra tipăriturilor, doar că acestea din urmă devin mai numeroase, datorită producţiei de carte în creştere, ieşite de sub teascurile tipografiilor înfiinţate în secolul al XVIII-lea.

Difuzarea literaturii româneşti la est de Prut devine mai evidentă după înfiinţarea tipografiei de la mănăstirea Neamţ în primul deceniu al secolului al XIX-lea, când sunt răspândite în număr mare cărţile din această officină, în special, *Vieţile sfinţilor* (1807-1815). Din cercetările întreprinse în bibliotecile mănăstireşti din stânga Prutului am identificat exemplare ale acestor cărţi lunare la mănăstirile Hâncu, Vărzăreşti, Curchi, Noul Neamţ, Hârbovăţ, Țigăneşti şi care au fost difuzate de monahi şi monahii, egumeni sau de către ierarhii Bisericii Moldovei.

Limita inferioară a perioadei a treia se suprapune pe momentul anexării Basarabiei la Imperiul Țarist în anul 1812, când provincia este izolată de restul spaţiului românesc prin hotarul de pe râul Prut. Începând cu 1812 este limitat accesul literaturii româneşti, iar cărţile difuzate prin negustori, monahi, ierarhi ai Bisericii sau persoane particulare sunt supuse cenzurii. Sfârşitul acestei etape este stabilit de cadrul cronologic superior al cărţii româneşti vechi, adică anul 1830.

În această perioadă începe activitatea de tipărire şi difuzare a cărţilor din tipografia de la Chişinău. Înfiinţată în anul 1814, în timpul şi prin contribuţia mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, această officină va tipări numeroase cărţi ce vor fi difuzate centralizat în bisericile şi mănăstirile din eparhia subordonată lui. Cu toate aceste dificultăţi de ordin politic, difuzarea cărţii româneşti în Basarabia devine mai frecventă la începutul deceniului trei al secolului al XIX-lea. Fenomenul răspândirii cărţii se intensifică şi datorită prezentei în această regiune a negustorilor braşoveni, care au adus loturi întregi de cărţi greceşti şi româneşti [63, p. 137-196; 64, p. 271-282]. Împrejurările politice, create în legătură cu evenimentele desfăşurate pe teritoriul Țărilor Române la începutul deceniului doi al secolului al XIX-lea a facilitat importul de cărţi româneşti la est de Prut. Mişcarea eteristă, începută la Iaşi în 1821 i-a determinat pe mulţi preoţi şi monahi să se refugieze în Basarabia, pentru că bisericile şi mănăstirile în care slujeau sau vieţuiau erau devastate şi arse de turci. [76, p. 27-68]. Un numeros lot de carte românească a fost adus în Basarabia din Bucureşti prin contribuţia Mitropolitului Grigorie IV al Ungrovlahiei (1823-1834), exilat în această provincie în anul 1829, din cauza neînțelegerilor cu administraţia Țaristă, care se stabilise în Principatele Române [66, p. 69].

După anul 1830 începe difuzarea în număr mare a cărţii româneşti moderne, care este mai numeroasă şi mai variată ca tematică şi titluri. În această perioadă pătrunde la est de Prut literatura de factură laică şi diferite reviste. Un lot important de carte veche a fost trecut în stânga

Prutului după înființarea mănăstirii Noul Neamț (Chițcani) în anul 1861, care va deveni în deceniile următoare și până la închiderea ei de autoritățile sovietice un focar veritabil de răspândire a culturii și spiritualității creștine, atât în Basarabia, cât și peste Nistru [51, p. 23-38].

Din documentele de arhivă am identificat pentru prima dată numeroși negustori de cărți, care au trecut Prutul după anexarea Basarabiei cu loturi întregi de cărți românești, grecești, germane, slavone.

În subcapitolul *Itinerarii basarabene ale cărții românești vechi* am identificat pentru prima dată căile pe care au circulat cărțile românești până în extremitatea estică a românității. Pentru o mai bună înțelegere a fenomenului am elucidat subiectul itinerariilor cărților, conform centrelor tipografice în care au fost tipărite cărțile semnalate la est de Prut. Am stabilit prezența și drumul cărții de la Târgoviște, mănăstirea Govora, București, Iași, Buzău, Snagov, Râmnic, Sibiu, Blaj, Brașov, Viena, Buda, mănăstirea Neamț, Chișinău, Sankt-Petersburg, Dubăsari, Movilău, Rădăuți până în estul Moldovei. Drumul cărții românești spre Basarabia trece în mod obligatoriu prin mănăstirea Neamț, Iași și Huși, mijlocitori fiind monahii, colportorii și ierarhii Bisericii Moldovei [23, p. 55-73].

Cartea de la București a pătruns în partea de nord a Basarabiei prin filiera bucovineană, mai ales prin mijlocirea mănăstirilor din nordul Moldovei și al principalelor centre urbane din această regiune - Suceava, Rădăuți, mănăstirea Neamț și Cernăuți. Altă filieră prin care tipăriturile bucureștene au pătruns la est de râul Prut este orașul Huși, de unde prin intermediul ierarhilor episcopiei din acest oraș cărțile erau difuzate pe întreg teritoriul Basarabiei [23, p. 69].

Literatura din târgul Iași era difuzată pe întreg spațiul Moldovei de est prin filiera Iași-Sculeni, prin mijlocirea centrelor monahale din Bucovina, prin orașele Suceava și Cernăuți și prin Huși, prin intermediul ierarhilor episcopiei din acest târg [15, p. 20-38].

Cărțile de Buzău au circulat în centrul și în sudul Basarabiei. Precizăm că tipăriturile buzoiene sunt prezente în partea centrală a Basarabiei doar în bibliotecile centrelor monastice, iar în partea de sud s-au aflat în bibliotecile bisericilor de mir sau în instituții muzeale. Acestea au trecut Prutul prin filiera Iași-Sculeni și cea a Hușului [22, p. 33-38].

Cărțile de la Râmnic pătrundeau în cele mai multe cazuri pe teritoriul Basarabiei prin filiera nordică, adică prin intermediul importantelor centre din Bucovina, dintre care se evidențiază în primul rând orașul Cernăuți. O contribuție importantă în acest context a avut-o vechea capitală a Țării Moldovei. O altă filieră prin care tipăriturile românești tipărite la Râmnic ajungeau la est de Prut este târgul Huși, prin ierarhii episcopiei de acolo [23, p. 70-71].

Literatura religioasă de la mănăstirea Neamț a ajuns în Basarabia prin centrele urbane din nordul Bucovinei, în special orașul Cernăuți. Capitala Țării Moldovei a contribuit în mare măsură la răspândirea literaturii bisericești în Basarabia. Ierarhii Țării Moldovei, alte fețe

bisericești difuzau literatură, în special bisericească, preoților sau unor instituții de cultură din Basarabia. Cele mai multe cărți nemțene au ajuns în Basarabia prin filiera *mănăstirea Neamț – mănăstirea Noul Neamț*, prin contribuția duhovnicului Andronic [16, p. 121-135].

În urma cercetărilor am stabilit că tipăriturile de la Blaj sunt mai numeroase în nordul Basarabiei și asta, probabil, datorită centrelor din nordul Moldovei ca Suceava, Cernăuți, Rădăuți, mănăstirea Neamț, care pot fi considerate adevărate focare de răspândire a literaturii românești. Un rol important în difuzarea literaturii religioase din interiorul arcului carpatic în Basarabia este datorat ierarhilor Bisericii din Țara Moldovei. Cărțile tipărite la Viena și Buda au avut aceleași itinerarii ca cele transilvănene [17, p. 237-244].

Tipăriturile de la Chișinău au fost răspândite în toate localitățile din Basarabia, însă există suficiente argumente pentru a afirma că ele au circulat și în afara acestui spațiu, în localități cu populație românească, atât din vest, cât și din est [54, p. 254, 256, 279, 280].

Demne de toată atenția sunt și cărțile din unele centre tipografice cu o prezență mai restrânsă în Basarabia: Căldărușani, Târgoviște, Snagov, Sibiu, Brașov, Rădăuți, Sankt-Petersburg, Movilău, Dubăsari, Viena și Buda, care au avut aceeași misiune firească de a conserva în rândul românilor credința creștină și limba românească [23, p. 72- 73].

În *Concluzii la capitolul 3* am stabilit că tipăriturile românești au pătruns în număr mare în prima jumătate a secolului al XIX-lea, mai ales cu deschiderea tipografiilor de la mănăstirea Neamț (1807) și de la Chișinău (1814). Am reconstituit în limitele informațiilor de arhivă și din însemnări alte împrejurări care au dus la răspândirea mai intensă a cărții românești în estul Moldovei. În baza aceluiași surse am identificat filierele prin care au pătruns cărțile la est de râul Prut, mai ales după anexarea acestui teritoriu în 1812.

În **Capitolul 4, Cartea românească veche în bibliotecile mănăstirești din Basarabia**, am abordat aspecte referitoare la prezența cărții românești vechi în bibliotecile așezămintelor monastice din Basarabia. Potrivit ultimelor investigații, în spațiul pruto-nistean există 27 de mănăstiri și schituri vechi, alte 37 au dispărut și 38 de așezăminte monahale au fost înființate în ultimele decenii [49, p. 4-10].

Mănăstirea Vărzărești este una dintre puținele așezăminte monahale, redeschise în anii 90 ai secolului XX, care și-a recuperat în mare parte cărțile din bibliotecă. Din cercetările pe care le-am întreprins recent reiese că mănăstirea dispune de 93 de cărți tipărite în limba română, 25 exemplare sunt din categoria carte românească veche, ceea ce constituie 28 % din numărul total de cărți românești. Cele mai numeroase sunt tipăriturile de la mănăstirea Neamț, București și Iași [49, p. 624-625].

Prin mănăstirea Căpriană, atestată documentar în secolul al XV-lea, s-au perindat nenumărate manuscrise și tipărituri. Din diferite surse și din cercetările de teren am identificat 38

de titluri de carte, atestate în biblioteca mănăstirii Căpriana de la începutul secolului XVIII până în anul 1962 [40, p. 72-84].

În biblioteca mănăstirii Hâncu am identificat 75 de cărți tipărite, iar cele mai numeroase provin din mănăstirea Neamț, Iași, Chișinău, Buda [25, p. 139-154].

În cea a mănăstirii Curchi am identificat un manuscris cu istoria așezământului monahal scris în 1937, ceea ce ne determină să apreciem aceste date drept reprezentative pentru subiectul cărților bisericești în bibliotecile mănăstirești. În biblioteca mănăstirii existau nu mai puțin de 78 de titluri de carte românească veche. Cele mai numeroase sunt cărțile tipărite la mănăstirea Neamț, București, Iași și Chișinău [27, p. 27-48].

În biblioteca mănăstirii Suruceni am identificat 35 de cărți românești vechi, iar cele mai numeroase sunt cărțile tipărite la Chișinău, București și Iași [18, p. 10-28].

În urma investigațiilor la mănăstirea Condrița am descoperit că în biblioteca acesteia în prezent nu există cărți vechi. Din cercetările literaturii referitoare la trecutul așezământului monahal am stabilit că în mănăstire au fost înregistrate în diferite perioade 61 de cărți vechi, dintre care 32 de cărți au fost tipărite până în anul 1830, iar celelalte mai târziu de 1830. Cele mai numeroase sunt cărțile tipărite la Chișinău, Iași și București [40, p. 85-97].

Conform documentelor mănăstirea Saharna a fost fondată cu statut de schit în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, iar viețuitorii ei de la întemeiere și pe parcursul secolului XIX erau vorbitori de limba rusă, din care cauză numărul cărților românești era foarte mic. În urma unor cercetări în biblioteca mănăstirii am identificat zece cărți românești, tipărite în perioada 1697-1820 [13, p. 47-54].

La mănăstirea Hârbovăț am cercetat 88 de titluri de carte românească, dintre care 39 carte românească veche, dintre care 12 au fost tipărite la mănăstirea Neamț, la București și Iași câte 6 titluri, la Chișinău 5 titluri, la Râmnic și Buda câte 3 titluri, la Blaj 2 titluri, la Buzău, Brașov și Sankt-Petersburg câte 1 titlu [8, p. 130-144].

În prezent mănăstirea Țigănești dispune de o bibliotecă modestă, compusă din opt cărți, dintre care doar 3 sunt cărți românești vechi [14, p. 72-81].

În mănăstirea Răciula am identificat 23 exemplare de carte românească veche, cele mai numeroase fiind de la Chișinău, urmate de cele de la mănăstirea Neamț și Iași.

Hirova este una dintre puținele mănăstiri care și-a protejat cărțile bisericești la închiderea ei în 1959, datorită faptului că era cu viață idioritmică. În urma cercetărilor în biblioteca mănăstirii am identificat 15 cărți tipărite în perioada 1843-1915 [9, p. 134-141].

În rezultatul cercetărilor care au dus la reconstituirea listei cărților bibliotecii mănăstirii Frumoasa am identificat 112 de cărți, dintre care doar 17 se află în prezent în mănăstire, altele au dispărut sau au circulat împreună cu viețuitorii așezământului monahal și nu sunt înregistrate în

condici. Dintre cărțile cu însemnări manuscrise din muzeul mănăstirii doar două au aparținut acestei instituții monahale [12, p. 112-120].

Din totalul de 59 de titluri cercetate *de visu* în biblioteca mănăstirii Noul Neamț sau din alte fonduri publice ori mănăstirești, provenite de la Chițcani, 26 titluri au fost tipărite în perioada veche a cărții. Cele mai numeroase sunt cărțile tipărite la mănăstirea Neamț, Iași, Chișinău și București [19, p. 33-54].

Din cercetările efectuate asupra prezenței cărții românești în bibliotecile mănăstirești din Basarabia am stabilit că cele mai numeroase sunt tipăriturile de la mănăstirea Neamț, Chișinău, București și Iași. Această realitate se datorează rolului pe care l-au avut aceste centre tipografice pentru creștinii din partea estică a românității

În *Concluzii la capitolul 4* am reconstituit bibliotecile mănăstirilor din Basarabia, numărul cărților românești, iar din cercetările din ultimul timp reiese că tipăriturile de la mănăstirea Neamț, București, Chișinău și Iași sunt cel frecvent întâlnite în așezămintele monastice din Basarabia, ceea ce constituie dovada unor strânse legături culturale și spirituale dintre românii de pe ambele maluri ale Prutului. Mănăstirile Căpriană, Vărzărești, Curchi, Hâncu, Suruceni, Hârbovăț, Frumoasa, Noul Neamț pot fi considerate adevărate centre de cultură creștină în perioadele de ocupație străină, mai ales prin bibliotecile bogate în carte românească.

Capitolul 5, **Valoarea documentară și semnificația istorică a însemnărilor olografe**, este structurat în patru subcapitole, în funcție de tematica din însemnările manuscrise: evenimentele istorice, cutremurele de pământ și mențiunile meteorologice. În ultimul subcapitol am formulat concluziile pentru întregul capitol.

În primul subcapitol, intitulat *Evenimente istorice*, am abordat problema evenimentelor atestate sau descrise în însemnările manuscrise, care constituie pe bună dreptate o categorie specială de surse istorice. Importanța lor este determinată de cunoașterea unei anumite perioade din istoria noastră, fiind utilizate și aplicate în calitate de izvor istoric doar până în primele decenii ale secolului al XIX-lea, or după anii '30 ai acestui secol însemnările au o valoare limitată, fenomen datorat abundenței altor surse istorice din spațiul nostru. Evident că valoarea documentară a însemnărilor manuscrise este determinată de numărul și veridicitatea altor surse istorice. S-a recurs la coroborarea evenimentelor istorice, atestate în însemnări, cu alte categorii de izvoare, pentru a confirma veridicitatea acestora. Am ajuns la concluzia că majoritatea evenimentelor și întâmplărilor, mai ales de ordin politic, s-au produs în realitate și sunt redată de autorii însemnărilor, uneori cu mare precizie.

Este de înțeles că prin mijlocirea însemnărilor manuscrise nu se poate scrie o istorie generală a Țării Moldovei în epoca medievală, însă ele constituie un suport uneori temeinic pentru precizarea anumitor detalii despre evenimentele, fenomenele sau personalitățile istorice.

Însemnările manuscrise, alături de cronicile vechi, contribuie în mare măsură la precizarea sau la identificarea unor detalii mai puțin cunoscute a evenimentelor istorice. Datorită conținutului consemnărilor de pe cărți identificăm informații colaterale despre invaziile străine pe teritoriul Moldovei, deplasarea trupelor și comportamentul abuziv al acestora, schimbările de domni, date despre personalități și rolul lor în istorie. Din aceste surse istorice aflăm detalii, care la prima vedere nu prezintă prea mult interes, însă coroborate cu alte categorii de izvoare, însemnările oferă date care conduc la deducții curioase și interesante [21, p. 145-164].

În subcapitolul al doilea, *Cutremure de pământ*, am elaborat pentru prima dată în istoriografia din Republica Moldova un repertoriu al mișcărilor tectonice din spațiul moldav. Însemnările manuscrise constituie principala sursă de documentare pentru acest subiect. Din cercetările noastre am identificat sau precizat anumite date despre 53 de cutremure de pământ care s-au produs în spațiul istoric al Moldovei până la sfârșitul anilor '30 ai secolului al XIX-lea, cât și am accentuat efectele acestora asupra dezvoltării societății și mentalului colectiv. Pentru a întregi lista cutremurelor de pământ din secolul al XVI-lea am recurs și la utilizarea datelor din cronicile medievale, care oferă informații sumare despre câteva seisme. Datele din cronicile vechi, însemnările manuscrise au fost completate cu informații din alte surse, cum sunt documentele de arhivă. Deși, sunt limitate în volum, aceste date completează întrucâtva știrile despre cutremurul de pământ din 14 noiembrie 1829, simțit în partea de est a Moldovei. Prin însemnări se pot completa cunoștințele despre cele mai cumplite cutremure de pământ, cum sunt cele din 31 mai 1738, 18 aprilie 1793, 14 octombrie 1802, care au avut urmări grave asupra dezvoltării societății sau a mentalului colectiv, au provocat mari daune materiale și pierderi de vieți omenești [20, p. 23-55].

În subcapitolul trei, *Observații meteorologice*, am inclus date și fapte referitoare la interacțiunea om-natură, pe care autorii însemnărilor marginale le-au notat de fiecare dată, când au fost marcați de anumite fenomene sau anomalii climatice. Este evident că aceste observații erau scrise pe hârtie pentru a nu se uita și pentru a duce o evidență strictă a oscilațiilor climatei, informații utile pentru agricultură, ori starea timpului era în strictă dependență de viața omului sau a comunității. Precipitațiile moderate în timpul anului garantau o roadă bună, iar ca urmare un trai decent, iar alteori dreptul la existență. Erau consemnate de autori, mai ales, iernile îndelungate, cu zăpadă până la începutul lunii mai, iar în regiunile de munte acestea erau prezente și pe timp de vară. Ploile abundente și revărsările de ape cauzau mari pagube populației din văile râurilor. Din cauza precipitațiilor abundente drumurile deveneau impracticabile, ceea ce constituia un mare prejudiciu agriculturii. Erau consemnate în special anomaliile climatice, dar există suficient de multe însemnări despre anii cu timp favorabil pentru agricultură. Informațiile despre starea timpului sunt prezente atât în însemnări marginale pe cărți vechi, cât și în cronici

sau în mărtiriile călătorilor străini, care le-au consemnat de multe ori în contextul desfășurării operațiunilor militare pe teritoriul Țării Moldovei [24, p. 10-12].

Capitolul 5 se încheie cu concluzii generale pentru fiecare compartiment, din care reiese valoarea însemnărilor marginale în calitate de sursă istorică pentru elucidarea acestor subiecte, care în alte izvoare istorice nu sunt semnalate. Datorită conținutului consemnărilor de pe cărți identificăm informații colaterale despre invaziile străine pe teritoriul Moldovei, deplasarea trupelor și comportamentul abuziv al acestora, schimbările de domnie, date despre personalități și rolul lor în istorie. Însemnările manuscrise constituie o componentă importantă pentru identificarea și precizarea fenomenelor de caracter seismic. Printre preocupările constante ale autorilor de însemnări sunt observațiile meteorologice, fiind mai numeroase în comparație cu alte genuri de mărturii olografe. Observațiile meteorologice erau necesare pentru a duce o evidență a manifestărilor climatice, ori starea timpului era în strictă dependență de viața omului sau a comunității.

CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI

Circulația tipăriturilor românești în estul Moldovei în secolele XVI-XIX și valorificarea însemnărilor manuscrise de pe cărți vechi constituie una dintre problemele cercetate insuficient în istoriografia românească. În vederea realizării scopului și a obiectivelor propuse în prezenta teza de doctor habilitat în istorie am valorificat un număr important de surse, ca: documente de arhivă, cărți cercetate *de visu*, însemnări marginale, iar drept rezultat am ajuns la următoarele concluzii:

1. Din analiza istoriografică a problemei reiese că acest subiect a evoluat de la simple mențiuni ale cărților, elaborarea listelor sau a cataloagelor de cărți la articole și studii, însă până în prezent nu a fost elaborată o lucrare fundamentală, care ar reflecta problema în toate ipostazele ei. Dacă în istoriografia din Basarabia din secolul XIX atestăm mențiuni despre cărți și activitatea tipografică de la Chișinău, în perioada de ocupație sovietică subiectul prezenței și circulației valorilor bibliofile în stanga Prutului este trecut cu vederea, ori de multe ori nu se amintește despre cartea românească în Basarabia și cu atât mai mult despre rolul acesteia în păstrarea identității naționale și a limbii române în această parte a românității. Alta a fost situația în perioada interbelică și cea de după proclamarea independenței de stat a Republicii Moldova, când au apărut o serie de studii și articole despre cartea și tiparul la Chișinău, iar circulația cărții românești vechi în acest spațiu era abordată ocazional.

2. Pentru o mai bună înțelegere a fenomenului circulației cărții românești în estul Moldovei în secolele XVI-XIX am urmărit evoluția activității tipografice în spațiul românesc în 1508-1830. În acest context a fost necesară o abordare a activității tipografice de la Chișinău în perioada 1815-1830, iar în baza documentelor de arhivă am stabilit că pretinsa ediție a

Bucoavnei de la 1814 nu a existat și am ajuns la concluzia că a fost tipărită doar *Bucoavna* de la 1815. De asemenea, în urma analizei materialului documentar am ajuns la concluzia că a existat doar ediția *Tipicului* din 1823, iar o pretinsă ediție de la 1821 nu a existat în realitate. În baza însemnărilor manuscrise am demonstrat cu certitudine că *Slujba pentru victoria împotriva șvezilor* și *Slujba Sfântului Proroc Zaharia și a Sfintei Elizaveta*, a căror datare era incertă din cauza lipsei anului în titlul acestor slujbe, au fost tipărite în anul 1826.

3. Spre deosebire de N. Iorga, care considera că în bibliotecile publice din Chișinău nu existau cărți românești, investigațiile din perioada interbelică a înaintașilor culturii românești din Basarabia au demonstrat că bibliotecile bisericilor și mănăstirilor erau completate de secole cu literatură românească. Cu toate acestea în cercetările valorilor bibliofile nu s-a depășit etapa de catalogare a cărților, iar identificarea filierelor sau a perioadelor în care literatura religioasă, în special, a pătruns cu o mai mare intensitate în stânga Prutului a rămas un deziderat. În baza documentelor de arhivă și a însemnărilor manuscrise am identificat numeroși colportori, negustori, ierarhi ai bisericii care au contribuit la asigurarea așezămintelor religioase din Basarabia cu tipărituri transportate din diferite centre ale spațiului românesc. Cea mai favorabilă perioadă de răspândire a cărții românești vechi la est de Prut este segmentul cronologic 1807-1830, explicată prin înființarea tipografiilor de la mănăstirea Neamț (1807) și Chișinău (1815) și creșterea semnificativă a tirajelor cărților.

4. În urma cercetării prezenței cărții românești în stânga Prutului în perioada secolelor XVI-XIX am ajuns la concluzia că la momentul actual al cercetărilor cea mai numeroasă este cartea de la București, urmată de cea de la Chișinău, mănăstirea Neamț, Iași, Râmnic, Blaj, Buda, Sibiu, Brașov, Sankt-Petersburg, Viena etc. Filierile prin care aceste valori culturale au ajuns în Basarabia pot fi puse în legătură cu împrejurările de ordin politic și cu categoriile de populație care transportau cărțile la est de Prut în diferite perioade. Astfel, prin mijlocirea documentelor de arhivă și al însemnărilor manuscrise am ajuns la concluzia că literatura românească era transportată pe trei filiere importante, care își au începuturile, prima la Iași, a doua la Huși și a treia la mănăstirea Neamț, care constituie, de fapt, cele mai importante focare de răspândire a valorilor cărțurărești nu doar pe teritoriul Basarabiei, dar și pe întregul spațiu românesc.

5. Cercetările întreprinse în ultimii ani în bibliotecile mănăstirești ne-au întărit convingerea că așezămintele monahale din spațiul dintre Prut și Nistru au fost pe parcursul existenței lor focare de răspândire a culturii religioase și laice în rândul enoriașilor. Acest fenomen se datorează strânselor raporturi culturale cu forul ecleziastic suprem din capitala Moldovei și de asemenea cu ierarhii săi. Importante în acest sens sunt legăturile spirituale dintre mănăstirea Neamț cu mănăstirile și schiturile din Basarabia. Datorită acestor legături mănăstirile

Căpriană, Curchi, Hârbovăț, Hâncu, Frumoasa, Hârjauca, Răciula, Saharna, Suruceni și altele au adunat cărți românești valoroase, constituind biblioteci bogate de carte românească veche, pe care le răspândeau atât în rândul monahilor de la alte mănăstiri, cât și printre preoții și enoriașii din întreaga Basarabie. Menționăm în acest context contribuția pe care a avut-o mănăstirea Noul Neamț în difuzarea literaturii bisericești la est de Prut și în satele românești de peste Nistru. Deși, a fost înființată în deceniul șase al secolului al XIX-lea, monahii Teofan Cristea, Andronic Popovici, Isihie Donici au acumulat la Noul Neamț o bibliotecă impunătoare compusă din carte veche românească și din alte limbi europene, unele dintre care sunt întâlnite în prezent în bibliotecile altor mănăstiri. Un rol important în răspândirea literaturii românești în Basarabia aparține Mitropolitului Moldovei Iosif Naniescu și arhimandritului Conon Aramescu Donici, ambii cu legături de rudenie în Basarabia.

6. Valorificarea însemnărilor de pe cărțile vechi ne-au oferit oportunitatea de a identifica unele detalii ale evenimentelor istorice, pe care proprietarii de cărți le-au consemnat cu diferite ocazii. Aceste însemnări constituie adevărate fragmente de cronici, scrise de contemporanii evenimentelor. În prim plan se află informațiile despre conflictele militare, schimbările de domni, aflarea trupelor străine pe teritoriul Moldovei etc. Dat fiind faptul că unii autori de însemnări le-au notat din auzite, sau la perioade mai târzii, cu greșeli de datare sau de descriere a unor fapte cu abateri de la realitatea istorică a fost necesar de a le sistematiza și de a le data în corespundere cu documentele istorice.

7. Datorită valorificării inepuizabilului tezaur de însemnări manuscrise și a altor categorii de surse istorice au putut fi identificate pentru perioada care ne preocupă 53 de cutremure de pământ. Majoritatea dintre ele sunt doar consemnate de autorii notelor, altele conțin descrieri detaliate, având menționate efectele seismelor. Sistematizarea informațiilor din însemnări ne-au permis formularea concluziei potrivit căreia cele mai îngrozitoare, cu efecte materiale și unele cu pierderi de vieți omenești au avut loc la: 24 noiembrie 1516, 29 octombrie 1620, 19 august 1681, 1692, 31 mai 1738, 18 aprilie 1761, 16 martie 1764, 9 octombrie 1781, 5 martie 1787, 26 martie 1790, 18 aprilie 1793, 27 noiembrie 1793, 24 noiembrie 1797. Din cercetările noastre reiese că cel mai mare cutremur de pământ atestat și descris în spațiul est-carpatic s-a desfășurat la 14 octombrie 1802, care a provocat distrugerii și pierderi de vieți omenești, mai ales la orașe, urmat de altele mai slabe ca intensitate magnetică, cele din: 7 martie 1814, 27 aprilie 1822, 14 noiembrie 1829. Din numărul total de cutremure 17 sau declanșat pe timp de toamnă, 18 – primăvara, 6 în timpul verii, 9 pe timp de iarnă, iar trei cutremure (1521, 1692, 1799) nu au indicată ziua și luna. Repartizate pe lunile anului cele mai multe seisme s-au produs în luna octombrie (10 cutremure), iar cele mai puține sunt semnalate în luna decembrie (1 cutremur).

8.Cercetările noastre în domeniu au demonstrat că însemnările despre fenomenele meteorologice sunt cele mai numeroase dintre toate categoriile de însemnări, iar concluzia care se desprinde este că acest tip de informație era destul de binevenit celor interesați de evoluția climei, atât de necesară pentru agricultură. De precipitațiile anuale depindea supraviețuirea omului, ori secetele, inundațiile, înghețurile împiedicau obținerea unei roade bogate. Pentru secolul al XVI-lea datele despre manifestările climei sunt ocazionale și destul de sumare, fiind întâlnite în special în cronicile medievale. În secolul al XVII-lea principala sursă de informație despre fenomenele climatice sunt la fel ca și în secolul precedent cronicile medievale, însă apar și unele mărturii, deși sporadice, pe cărțile vechi. Pentru secolul al XVIII-lea varietatea de surse despre fenomenele meteorologice se diversifică. În acest secol au fost tipărit și răspândit un număr mai mare de cărți în comparație cu secolele precedente. Din informațiile din cronicile vechi, din însemnările manuscrise, din mărturiile călătorilor străini am reușit să elaborăm o cronică a manifestărilor climatice în perioada de la începutul secolului al XVI-lea până în anul 1830.

9.Tabelele și diagramele de la sfârșit facilitează în mare măsură înțelegerea abordărilor din lucrare.

Recomandări. În rezultatul investigațiilor întreprinse am formulat câteva recomandări, care ar contribui în mare măsură la încurajarea tinerilor specialiști în cercetarea fenomenului tiparului și circulației cărții vechi românești în estul Moldovei în secolele XVI-XIX.

1.În acest context este necesar de a elabora un catalog general al cărților vechi din așezămintele religioase, bibliotecile publice și private. Cărțile cercetate *de visu* ar trebui descrise conform rigorilor bibliologice, cu redarea însemnărilor manuscrise și a pecetilor, iar cele semnalate în cercetările anterioare urmează să fie incluse cu mențiunea locului aflării în momentul investigației. Este necesar de implicat în această amplă activitate forurile ecleziastice supreme din țară.

2.În legătură cu poziția precedentă considerăm că este urgentă nevoie de a lua la evidență cărțile vechi, de a implica specialiștii pentru a restaura exemplarele defectuoase sau păstrate în condiții inadmisibile.

3.Este necesar de a aprofunda cercetările în domeniul cărții tipărite prin a investiga valorile bibliofile în alte limbi, ca: slavonă, greacă, germană, bulgară, sârbă etc.

4.Este util de a înființa un laborator de cercetare a cărții vechi și crearea unui colectiv de specialiști competenți în istorie, teologie, paleografie, bibliologie etc.

5.Cercetările noastre asupra istoriei cărții și tiparului din provinciile românești demonstrează că până în prezent nu a fost actualizată și pusă în concordanță cu cercetările din ultimele decenii o istorie a tiparului românesc, iar ca parte componentă să fie inclusă și tipografia de la Chișinău, care a început să tipărească cărți românești abia din 1815. În istoriografie s-a recurs la contribuțiile lui N. Iorga, Mircea Tomescu, Dan Simonescu și Gheorghe Buluță. Istoricii în domeniu au abordat problema în mod separat din motive de ordin politic, ori în prezent există toate condițiile de elaborare a unei atare istorii a cărții și tiparului românesc, cu implicarea specialiștilor din întregul spațiu românesc și de peste hotare.

6.Deoarece ca număr de exemplare și titluri cartea românească este urmată de cartea slavonă și cea grecească se pot propune teme de doctorat care ar reflecta răspândirea acestor cărți în spațiul românesc dintre Prut și Nistru după anexarea de la 1812.

7.De a implica în procesul de promovare și cercetare a cărții vechi institutele de cercetare, instituțiile muzeale, forurile ecleziastice din țară, instituțiile mass-media și de asemenea studenții de la facultățile de istorie, filologie, bibliologie și teologie.

8.Este necesar de a înființa la Chișinău un Muzeu al Cărții, în care ar putea fi expuse cărțile vechi cu circulație în estul Moldovei. În acest muzeu s-ar putea demonstra vizitatorilor întregul și îndelungatul proces de tipărire a unei cărți, cât și alte momente, cum ar fi fabricarea hârtiei, copertarea și legarea cărților.

Bibliografie:

1. Arbore Zamfir. Dicționarul geografic al Basarabiei, tipărit prin îngrijirea Domnului George Ioan Lahovari, București: Atelierele Grafice I. V. Socecu, 1904, 237 p.
2. Arbore Zamfir C. Basarabia în secolul XIX. București: Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, 1898, p. 317-352.
3. Balaur Dimitrie I. Biserici în Moldova de răsărit: Cărți românești de slujbă bisericească care au trecut Prutul (veac. XVIII-XIX). Județul Lăpușna, Vol. I. București: Tipografia Cărților Bisericești, 1934, 48 p.
4. Bădără Doru. Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Brăila: Muzeul Brăilei. Editura Istros. 1998, 340. p., il.
5. Bibliografia Românească Veche. tomul I. 1508-1716, de Ioan Bianu și Nerva Hodoș. București: Edițiunea Academiei Române. Stabilimentul grafic J. V. Socec, 1903, IX p., 571 p., il.; tomul II. 1716-1808, de Ioan Bianu și Nerva Hodoș. București: Edițiunea Academiei Române. Atelierele Socec & Co. Soc. Anonimă, 1910, 572 p., il.; tomul III. 1809-1830, de Ioan Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu. București: Edițiunea Academiei Române.

- Atelierele Socec & Co.. Soc. Anonimă, 1912-1936, 777 p., il.; tomul IV. Adăogiri și completări. 1508-1830, de Ioan Bianu și Dan Simonescu. București: Edițiunea Academiei Române. Atelierele Socec & Co. Soc. Anonimă Română. 1944, 373 p., il.
6. Cartea Moldovei. Ediții cu caractere chirilice (sec. XIX - înc. sec XX). Catalog general. Vol. I-II. Alcătuitori: V. Farmagiu, N. Matei, C. Slutu. Cu un studiu introductiv de A. Eșanu. Chișinău: „Știința”, 1990-1992, 254 p., 266 p.
 7. Catalogul general al manuscriselor moldovenești păstrate în URSS. Colecția bibliotecii mănăstirii Noul Neamț (sec. XIV-XIX). Alcătuitor V. Ovcinicova-Pelin. Chișinău: „Știința”, 1989, 438 p.
 8. Cereteu Igor. Biblioteca mănăstirii Hârbovăț. Reconstituire. În: Anuarul Institutului de Istorie a Moldovei, 2012, p. 130-144.
 9. Cereteu Igor. Biblioteca mănăstirii Hirova în secolul XIX – începutul secolului XXI. În: Biserica Ortodoxă din interfluviul pruto-nistrean (1813-2013). Coordonatori: Pr.Dr.Octavian Moșin, conf. univ. dr. Ion Gumenâi. 14-15 octombrie 2013. Chișinău, 2013, p. 134-141.
 10. Cereteu Igor. Cartea bisericească în mănăstirile din Republica Moldova. Ediție enciclopedică. Chișinău: Tipografia centrală, 2016, 502 p.
 11. Cereteu Igor. Cartea românească veche și modernă în fonduri din Chișinău. Catalog. Cuvânt înainte de Prof. dr. Iacob Mârza, Iași: Tipo Moldova, 2011, 407 p., il.
 12. Cereteu Igor. Cărți vechi bisericești din biblioteca Mănăstirii Frumoasa. În: Magazin bibliologic, 1-4, 2013, p. 112-120.
 13. Cereteu Igor. Cărți vechi din biblioteca mănăstirii Saharna. În: Magazin bibliologic. 1-4, 2015, p. 47-54.
 14. Cereteu Igor. Cărți vechi din biblioteca mănăstirii Țigănești. În: Biblio Scientia. Revistă de biblioteconomie și științele comunicării, nr. 9, 2014, p. 72-81.
 15. Cereteu Igor. Circulația cărții românești vechi de la Iași în Moldova de răsărit. În: Anuarul Muzeului Literaturii Române Iași, Anul IV, 2011, p. 20-38.
 16. Cereteu Igor. Circulația tipăriturilor românești din secolul al XIX-lea de la Mănăstirea Neamț în Basarabia. În: Transilvania, Sibiu, nr. 11-12, 2010, p. 121-135.
 17. Cereteu Igor. Circulația vechilor cărți românești de Blaj, Sibiu, Brașov, Viena și Buda în Basarabia. În: Bibliologie și patrimoniu cultural național: cercetare – valorificare – perspective, Alba Iulia, 2009, p. 253-276.
 18. Cereteu Igor. Completări și precizări la istoria bibliotecii mănăstirii Suruceni. În: Biblio Scientia. Revistă de biblioteconomie și științele comunicării, nr. 9, 2013, p. 10-28.
 19. Cereteu Igor. Contribuții la istoria bibliotecii mănăstirii Noul Neamț. În: Revista de Istorie a Moldovei, nr. 3, 2014, p. 33-54.

20. Cereteu Igor. Cutremurele de pământ în spațiul moldav în secolele XVI-XIX. În: Revista de Istorie a Moldovei. Nr. 3, 2015, p. 23-55.
21. Cereteu Igor. Evenimente istorice din secolele XVII-XVIII atestate în însemnări pe manuscrise și cărți vechi cu circulație în Țara Moldovei. În: Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Serie nouă. Vol. V. [XX] nr. 2, 2011, p. 145-164.
22. Cereteu Igor. Itinerarii basarabene ale cărții românești de Buzău. În: Transilvania. Sibiu, 2012, nr. 5-6, p. 33-38.
23. Cereteu Igor. Itinerarii basarabene ale cărții românești vechi. În: Revista de Istorie a Moldovei, 2012, nr. 3, p. 55-73.
24. Cereteu Igor. Mențiuni meteorologice în cronică și însemnări vechi din secolul XVI până în primele decenii ale secolului XVIII. În: Mediul și schimbarea climei: de la viziune la acțiune. Conferința internațională. Chișinău. Republica Moldova, 5-6 iunie 2015, p. 10-12.
25. Cereteu Igor. Pagini din istoria bibliotecii mănăstirii Hâncu. În: Tyragetia. Istorie Muzeologie. Serie nouă. Vol. VIII [XXIII]. 2014. nr. 2, p. 139-154.
26. Cereteu Igor. Unele considerații privind difuzarea cărții vechi tipărite la Chișinău. În: Tyragetia. Istorie. Muzeologie, Serie nouă, Vol. VI [XXI] nr. 2, 2012, p. 235-242.
27. Cereteu Igor. Valori cărțurărești din biblioteca mănăstirii Curchi. În: Revista de Istorie a Moldovei, 2, 2013, p. 27-48.
28. Chiaburu Elena. Carte și tipar în Țara Moldovei. Ediția a doua revăzută și adăugită. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2010, 711 p.
29. Chiriac V. Cartea și tiparul în Moldova în secolele XVII-XVIII (Schițe după materialele depozitate în URSS). Sub redacția lui Demir Dragnev. Chișinău: Cartea Moldovenească, 1977, 127 p.
30. Ciobanu Ștefan. Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă. Chișinău: Editura Gheorghe Asachi, 1992, 272 p. il.
31. Cipariu Timotei. Crestomatie sau Analecte literare din cărțile mai vechi și noue românești tipărite și manuscrise, începând de la sec. XVI până la al XIX, cu notiță literară. Blaj, 1858, XXXVII p., 256 p.
32. Constantinescu-Iași P. Circulația vechilor cărți bisericești românești în Basarabia, sub ruși, Chișinău, 1929. Extras din RSIAB. vol. XIX, 1929, 56 p.
33. Corfus Ilie. Însemnări de demult. [Iași]: Junimea. 1975, XI p., 340 p., il.
34. Danilov Maria. About Macarie's Liturghier (1508), discovered in Bessarabia at the end of XIXth century (the book we have to know everything about). In: Travaux de symposium international le livre. La Roumanie. L'Europe. Troisième édition 20-24 Septembre 2010.

- 300 ans après la intronisation de l'érudit roumain Dimitrie Cantemir en Moldavie. Tome I. Éditeur bibliothèque de Bucarest, București, 2010, p. 67-73.
35. Danilov Maria. Cenzura sinodală și cartea religioasă în Basarabia. 1812-1918 (între tradiție și politica țaristă). Chișinău: Tyragetia, 2007, 264 p.
 36. David Al. Tipăriturile românești în Basarabia sub stăpânire rusă (1812-1918). Bibliografie. Vol. I (1814-1880). Chișinău: Tipografia Uniunii clericilor ortodocși din Basarabia, 1934, 199 p.
 37. Demény Lajos, Demény Lidia A. Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comunicări. Introducere de Prof. Dr. Doc. Dan Simonescu. București: Editura Kriterion. 1986, p. 34, 39-41.
 38. Eșanu Andrei, Valentina Eșanu. Circulația tipăriturilor lui Macarie (1508-1512) în Europa. În: Anuarul Institutului de Istorie, Nr. 4, 2014, p. 21-64.
 39. Eșanu Andrei. Contribuții la Istoria Culturii Românești. București: Editura Fundației Culturale Române. 1997, 374 p.
 40. Eșanu Andrei. Cultural universe in Moldavia (XV-XIX) / Univers cultural în Moldova (sec. XV-XIX). Chișinău: Lexicon-Prim, 2013, 328 p.
 41. Fuștei Nicolae. Contribuția Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la dezvoltarea tiparului. În: Revista de Istorie a Moldovei, 2-3, 2009, p. 169-178.
 42. Fuștei Nicolae. Opera Mitropolitului Dosoftei în contextul culturii spirituale sud-est și est european (a doua jumătate a sec. al XVII-lea). Chișinău: CEP USM, 2008, p. 91-189.
 43. Ghibănescu Gheorghe. Impresii și Note din Basarabia, cu prefață, note și comentarii de Valeriu Nazar, Chișinău: Civitas, 2001, 392 p.
 44. Iarcu Dimitrie. Analele bibliografice române. Repertoriu chronologic sau catalog general de cărțile române imprimate de la adoptarea imprimeriei, jumătatea secolu XVI și până astăzi, 1550-1865 exclusiv. București: Imprimeria Statului, 1865, 120 p.
 45. Istoria literaturii moldovenești. Volumul I. Literatura moldovenească de la începuturile ei până la Revoluția din Octombrie. Chișinău: Editura de Stat a Moldovei, 1958, 563 p.
 46. Istoria literaturii moldovenești. Volumul I. Literatura moldovenească de la origini până la 1848. Chișinău: Știința, 1986, p. 92.
 47. Istoria RSS Moldovenești din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre. Red. V.I. Țaranov. Chișinău: Știința, 1984, 591 p.
 48. Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei. Un corpus editat de I. Caproșu și E. Chiaburu. Volumul I (1429-1750). Iași: Casa Editorială Demiurg, 2008, XXX + 665 p.; volumul II (1751-1795), 2008, XXIV + 667 p.; volumul III (1796-1828), 2009, XXIV + 750 p.; volumul IV (1829-1859), 2009, XXIV + 694 p.

49. Mănăstiri și schituri din Republica Moldova: studii enciclopedice. Colectiv de aut.: Andrei Esanu (coord.), Chișinău: Acad. de Științe a Moldovei, Inst. de Studii Enciclopedice, 2013, 797 p.
50. Mârza Eva. Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia. 1577-1702. Sibiu: Editura Imago, 1998, 218 p.
51. Mihail Paul. Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia. Așezăminte. Scrieri. Personalități. Chișinău: „Știința”, 1993, 408 p.
52. Mihail Paul. Tipărituri românești în Basarabia de la 1812 până la 1918. București: Imprimeria Națională, 1941, 380 p., 20 pl.
53. Mircea Gabriela. Tipografia din Blaj în anii 1747-1830. Alba Iulia: Editura ALTIP, 2008, 445 p.
54. Mitric Olimpia. Cartea românească veche în județul Suceava. Catalog. Suceava: Universitatea Ștefan cel Mare, 2005, 359 p.
55. Mohov N.A. Pagini din istoria unei prietenii multisekulare. Chișinău: Știința, 1977, 138 p.
56. Păcurariu Mircea. Istoria Bisericii Ortodoxe Române. Chișinău: „Știința”. 1993, 496 p.
57. Poenaru Daniela. Contribuții la Bibliografia Românească Veche. Târgoviște: Muzeul județean Dâmbovița. 1973, 343 p.
58. Popovschi Nicolae. Istoria Bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruși. Chișinău: Editura Museum, 2000, 320 p.
59. Popp Vasilie. Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări de la începutul lor până la vremile noastre. Sibiu 1838. Studiu introductiv, ediție, note, rezumat și indice de Eva Mârza și Iacob Mârza. Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1995, 225 p., 16 fig.
60. Repertoriul tipografilor, gravurilor, editorilor cărților românești (1508-1830). Ediția a II-a, revizuită și adăugită. Coordonatori: Eva Mârza, Florin Bogdan. Sibiu: ASTRA MUSEUM TECHNO MEDIA. 2013, 305 p.
61. Simonescu Dan, Buluță Gheorghe. Pagini din istoria cărții românești. București: Editura Ion Creangă, 1981, 194 p., il.
62. Simonescu Dan, Buluță Gheorghe. Scurtă istorie a cărții românești. Cu un capitol: Cartea românească în Basarabia de Iurie Colesnic. București: Demiurg, 1994, 126 p.
63. Stoide Constantin A. Comerțul cu cărți dintre Transilvania, Moldova și Țara Românească între 1730 și 1830. Ediție îngrijită și cuvânt înainte de I. Caproșu. Iași: Casa Editorială Demiurg, 2005, 469 p.
64. Stoide Constantin A., Caproșu Ioan. Relațiile economice ale Brașovului cu Moldova de la începutul secolului al XVIII-lea până la 1850. Chișinău: Universitas, 1992, 152 p.

65. Şchiau Octavian. Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval. Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1978, 159 p., 4 hărți.
66. Tomescu C. N. Mitropolitul Grigorie IV al Ungro-Vlahiei. Chișinău, 1927. Supliment la Revista Societății istorico-arheologice bisericești din Chișinău, vol . XVII, 1927.
67. Tomescu Constantin. Tipografia Duhovnicească exarhială din Basarabia. În: Arhivele Basarabiei. An III, 1931, Nr. 4, p. 258-271.
68. Tomescu Mircea. Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918. București: Editura științifică, 1968, 216 p., il.
69. Бессарабія. Географическій, историческій, статистическій, экономическій, этнографическій, литературный и справочный сборникъ, съ 224 иллюстраціями, портретами и картой Бессарабской губерніи. Изданіе газеты «Бессарабецъ». Подъ редакціей П.А.Крушевана. Москва: Типографія А. В. Васильева, 1903, с. 145-173.
70. Защук А. Бессарабские монастыри и скиты. În: Материалы для географіи и статистики Россіи, собранные офицерами Генеральнаго штаба. Бессарабская область. Составиль Генеральнаго штаба капитанъ А. Защукъ. Часть вторая. Санктпетербургъ, 1862, с. 197-237.
71. История Молдавии. Том I. (От древнейших времен до Великой Октябрьской Социалистической Революции). Под ред. А.Д.Удальцова (отв. ред.) и Л.В.Черепнина. Кишинев: «Шкоала советикэ». 1951, 654 с.
72. Мурзакевич Н. Сведения о некоторых православных монастырях епархий Херсонской и Кишиневской. În: Записки Одесскаго Общества Исторіи и Древностей, томъ второй. Одесса: В городской типографіи, 1848, с. 313-320.
73. Руссев Е.М. Свет из Москвы. Кишинев: Штиинца, 1981, 178 с.
74. Стадницкий А. Бессарабская экзаршеская типография при Кишиневском архиерейском доме. În: КЕВ. 1892, 1-2, с. 13-37.
75. Стадницкий А. Гавриил Банулеску-Бодони, экзарх молдо-влахийскій (1808-1812 гг.), Митрополит Кишиневскій (1813-1821 гг.). Кишинев: Тип. Э. Шлиомовича, 1894, [1] f., VI p., XVI p., 374 p., LIV p., [1] f.
76. Халиппа Иван. Эмигрантское общество в Кишиневе. În: Кишиневъ время жизни в немъ Александра Сергеевича Пушкина, 1820-1823. Кишиневъ: Типографія Э. Шльомовича. 1899, с. 39.
77. Яцимирский А.И. Первый печатный славянский Служебник. În: Известий Отделения русскаго языка и словесности Императорской Академии Наук, Санктпетербург, 1896, p. 792.

Publicații:

1. Cereteu Igor. Cartea românească veche și modernă în fonduri din Chișinău. Catalog. Cuvânt înainte de Prof. dr. Iacob Mârza. Iași: Tipo Moldova, 2011, 407 p., il. **ISBN: 9789731684970**
2. Cereteu Igor. Cartea bisericească în mănăstirile din Republica Moldova. Ediție enciclopedică. Chișinău: Tipografia centrală, 2016, 502 p. **ISBN 978-9975-53-739-1**
3. Cereteu Igor. Valoarea documentară și semnificația istorică a notelor posesorale. În: Revista de Istorie a Moldovei, nr. 4, 2004, p. 81-88 **ISSN 1857-2022**
4. Cereteu Igor. Comori bibliofile ieșene în Basarabia (sec. XVII-XVIII). În: Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei. Volum îngrijit de Dumitru Țeicu, Ionel Cândea, Muzeul Brăilei. Editura Istros, Brăila, 2008, p. 479-506 **ISBN: 978-973-1871-17-2**
5. Cereteu Igor. Prezențe bibliofile râmnicene în Basarabia (sec. XVIII-XIX). În: Annales Universitatis Apulensis. Series Historica, 12, II, 2008, p. 78-97. **ISSN 1453-9314**
6. Cereteu Igor. Tipărituri transilvănene în Basarabia (a doua jumătate a sec. XVIII și primele două decenii ale sec. XX). În: Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Serie nouă. Vol. II [XVII], 2008, nr. 2, p. 163-174 **ISSN 1857-0240**
7. Cereteu Igor. Circulația vechilor cărți românești de Blaj, Sibiu, Brașov, Viena și Buda în Basarabia. În: Bibliologie și patrimoniu cultural național: cercetare – valorificare – perspective, Alba Iulia, 2009, p. 253-276 **ISBN 978-973-109-165-5**
8. Cereteu Igor. Circulația tipăriturilor românești din secolul al XIX-lea de la Mănăstirea Neamț în Basarabia. În: Transilvania, nr. 11-12, 2010, p. 121-135 **ISSN 0255 0539**
9. Cereteu Igor. Circulația cărții românești vechi de la Iași în Moldova de răsărit. În: Anuarul Muzeului Literaturii Române Iași, Anul IV, 2011, p. 20-38 **ISSN: 2066-7469**
10. Cereteu Igor. Din istoria cercetării cărții și tiparului în Basarabia. În: Cultură și politică în sud-estul Europei (sec. XV-XX). Materialele sesiunii științifice din 1 septembrie 2010. Coordonatori: acad. Andrei Eșanu, dr. prof. Constantin Jordan, Chișinău: CEP USM, 2011, p. 108-118 **ISBN 978-9975-71-157-9**
11. Cereteu Igor. Evenimente istorice din secolele XVII-XVIII atestate în însemnări pe manuscrise și cărți vechi cu circulație în Țara Moldovei. În: Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Serie nouă. Vol. V. [XX] nr. 2, 2011, p. 152-153 **ISSN 1857-0240**
12. Cereteu Igor. Biblioteca mănăstirii Hârbovăț. Reconstituire. În: Anuarul Institutului de Istorie a Moldovei, 2012, p. 130-144 **ISBN 978-9975-4078-6-1**
13. Cereteu Igor. Itinerarii basarabene ale cărții românești de Buzău. În: Transilvania. Sibiu, 2012, nr. 5-6, p. 33-38 **ISSN 0255 0539**

14. Cereteu Igor. Itinerarii basarabene ale cărții românești vechi. În: Revista de Istorie a Moldovei, 2012, nr. 3, p. 55-73 **ISSN 1857-2022**
15. Cereteu Igor. Unele considerații privind difuzarea cărții vechi tipărite la Chișinău. În: Tyragetia. Istorie. Muzeologie, Serie nouă, Vol. VI [XXI] nr. 2, 2012, p. 235-242 **ISSN 1857-0240**
16. Cereteu Igor. Biblioteca mănăstirii Hirova în secolul XIX – începutul secolului XXI. În: Biserica Ortodoxă din interfluviul pruto-nistean (1813-2013). Coordonatori: Pr.Dr.Octavian Moșin, conf. univ. dr. Ion Gumenâi. 14-15 octombrie 2013. Chișinău, 2013, p. 134-141 **ISBN 978-9975-4496-4-9**
17. Cereteu Igor. Cărți vechi bisericești din biblioteca Mănăstirii Frumoasa. În: Magazin bibliologic, 1-4, 2013, p. 112-120 **ISSN 1857-1476**
18. Cereteu Igor. Completări și precizări la istoria bibliotecii mănăstirii Suruceni. În: Biblio Scientia. Revistă de biblioteconomie și științele comunicării, nr. 9, 2013, p. 10-28 **ISSN 1857-2278**
19. Cereteu Igor. Valori cărțurărești din biblioteca mănăstirii Curchi. În: Revista de Istorie a Moldovei, 2, 2013, p. 27-48 **ISSN 1857-2022**
20. Cereteu Igor. Cărți vechi din biblioteca mănăstirii Țigănești. În: Biblio Scientia. Revistă de biblioteconomie și științele comunicării, nr. 9, 2014, p. 72-81 **ISSN 1857-2278**
21. Cereteu Igor. Contribuții la istoria bibliotecii mănăstirii Noul Neamț. În: Revista de Istorie a Moldovei, nr. 3, 2014, p. 33-54 **ISSN 1857-2022**
22. Cereteu Igor. Pagini din istoria bibliotecii mănăstirii Hâncu. În: Tyragetia. Istorie Muzeologie. Serie nouă. Vol. VIII [XXIII]. 2014. nr. 2, p. 139-154 **ISSN 1857-0240**
23. Cereteu Igor. Cărți vechi din biblioteca mănăstirii Saharna. În: Magazin bibliologic. 1-4, 2015, p. 47-54 **ISSN 1857-1476**
24. Cereteu Igor. Cutremurele de pământ în spațiul moldav în secolele XVI-XIX. În: Revista de Istorie a Moldovei. Nr. 3, 2015, p. 23-55 **ISSN 1857-2022**
25. Cereteu Igor. Mențiuni meteorologice în cronici și însemnări vechi din secolul XVI până în primele decenii ale secolului XVIII. În: Mediul și schimbarea climei: de la viziune la acțiune. Conferința internațională. Chișinău. Republica Moldova, 5-6 iunie 2015, p. 10-12 **ISBN 978-9975-9898-7-9**

ADNOTARE

Autor: CERETEU IGOR

Tema: Cartea românească veche în estul Moldovei (sec. XVI-XIX). Teza de doctor habilitat în istorie. Chișinău, anul perfectării 2018.

Cuvinte-cheie: activitate tipografică, circulația cărții, Basarabia, ortodoxie, itinerarii, mănăstiri, bibliotecă, cutremure, evenimente istorice, însemnări manuscrise, observații meteorologice, biserică, cercetarea cărții, manuscrise.

Domeniul de studiu: Istoria Românilor.

Structura tezei: Introducere, cinci capitole, concluzii generale și recomandări, bibliografie din 393 titluri, 258 pagini text de bază (până la compartimentul Bibliografie), 26 tabele la Anexe. Rezultatele obținute au fost publicate în peste 60 de lucrări științifice.

Scopul lucrării este cercetarea fenomenului răspândirii și circulației cărții românești vechi în estul Moldovei în secolele XVI-XIX în baza surselor documentare, a însemnărilor manuscrise și valorificarea însemnărilor manuscrise pentru a evidenția, analiza și sintetiza subiectele principale desprinse din conținutul acestora.

Obiectivele lucrării rezidă în: identificarea perioadelor istorice și împrejurările politice referitoare la difuzarea literaturii românești în estul Moldovei în perioada care ne preocupă; identificarea în baza surselor documentare, a itinerariilor cărții românești vechi până în Basarabia; valorificarea însemnărilor manuscrise de pe cărțile vechi, în vederea stabilirii rolului și rostului lor pentru știința istorică.

Noutatea științifică a lucrării constă în faptul că pentru prima dată în istoriografia românească a fost abordată în complexitatea ei problema tiparului, circulației cărții românești în estul Moldovei și au fost valorificate însemnările manuscrise, din care, pe lângă subiectul difuzării literaturii românești la est de Prut, au fost elucidate subiecte ca: evenimente istorice, cutremure de pământ și mențiuni meteorologice.

Valoarea teoretică a lucrării constă în analiza fenomenului tiparului și a circulației cărții românești în estul Moldovei în secolele XVI-XIX, prin aplicarea principiului pluridisciplinarității.

Valoarea aplicativă. În legătură cu caracterul pluridisciplinar al lucrării, rezultatele acestei cercetări pot fi aplicate în lucrări științifice elaborate de către istorici, teologi, filologi etc.

Implementarea rezultatelor. Rezultatele științifice au fost implementate prin publicarea a două monografii și peste 60 de articole, utilizate în elaborarea comunicărilor la conferințe și simpozioane științifice. De asemenea, tezele din lucrare pot fi utilizate în elaborarea cursurilor pentru învățământul universitar, suporturi didactice la cursurile de master, pentru elaborarea tezelor de licență și masterat.

АННОТАЦИЯ

Автор: ЧЕРЕТЕУ Игорь

Тема: Старопечатная румынская книга в восточной Молдове (XVI-XIX в.в.).

Диссертация на степень доктора хабилитат. Кишину, 2018.

Ключевые слова: типографическая деятельность, обращение книг, Бессарабия, православие, путь книги, монастыри, библиотека, землетресения, исторические события, пометы на полях книг, метеорологические упоминания, церковь, рукописи.

Область исследования: История румын.

Структура диссертации: введение, пять глав, общие выводы и рекомендации, библиография из 393 наименований, 258 страниц основного текста (до раздела Библиография), 26 таблиц в разделе Приложения. Полученные результаты опубликованы в более 60 научных работах.

Цель работы является комплексное исследование распространения старопечатной румынской книги на территории восточной Молдовы в XVI-XIX вв. на основе документальных источников и помет на полях книг.

Задачи диссертации: исследовать исторические источники для обнаружения периодов распространения старопечатных изданий на территории восточной Молдовы; выявить на основе документальных источников пути по которым передвигалась румынская книга до Бессарабии, а также уточнить роль каждого из типографических центров в обогащение богослужебной литературой церковные учреждения Бессарабии.

Научная новизна работы заключается в том что впервые в румынской историографии была освещена проблема обращения старопечатных изданий на территории восточной Молдовы в XVI-XIX вв., а также были обработаны информации из помет.

Теоретическая ценность работы состоит в анализе явления обращения старопечатных книг на территории Бессарабии путём применения междисциплинарного принципа освещения проблемы.

Практическая ценность. Результаты данной научной работы могут быть использованы научными сотрудниками в разных областях науки: история, теология, филология и др.

Внедрение научных результатов. Научные результаты были использованы для написания более 60 статей, а также для составления двух каталогов румынской книги из фондов библиотек и музеев, а также из монастырских библиотек Республики Молдова. Результаты могут быть внедрены также в разработке учебных пособий для студентов мастерата, а также при написании дипломных работ и для получения степени доктора наук.

ANNOTATION

Author: CERETEU IGOR

Topic: Old Romanian book in eastern Moldova (XVI-XIX centuries). PhD paper (thesis) in History. Chisinau, year of elaboration 2018.

Key words: Book printing, Bessarabia, orthodoxy, itineraries, monasteries, library, earthquakes, historical events, manuscript remarks, meteorological mentions, church, manuscripts.

Field of study: Romanian History.

Paper (Thesis) structure. Introduction, five chapters, general conclusions and recommendations, bibliography from 393 titles, 258 pages, basic test (up to the Bibliography chapter), 26 tables in Annexes. The obtained results were published in over 60 scientific works.

The scope of paper is the research of the phenomenon of spreading and circulation of the old Romanian book in the eastern part of Moldova in the XVI-XIX centuries on the basis of documentary sources, manuscript remarks and the capitalization of manuscript remarks in order to highlight, analyze and synthesize the main subjects from their content.

The objectives of the paper lie in: identification of historical periods and political circumstances regarding the dissemination of Romanian literature in the eastern part of Moldova during the period of our interest; identification, based on the documentary sources, of the routes of the old Romanian book up to Bessarabia.

The scientific novelty of the paper is that for the first time in the Romanian historiography it was discussed in its complexity the issue of the printing, the circulation of the book and the manuscript remarks, from which, besides the subject of the Romanian literature spreading to the east of the Prut, were elucidated subjects such as: historical events, earthquakes and meteorological mentions.

The theoretical value of the paper is in the analysis of the printing phenomenon and of the circulation of the Romanian book on the territory of eastern Moldova during the XVI-XIX centuries, by application of the multi-disciplinary principle.

The applicative value. In connection with the multidisciplinary character of the paper, the results of this research can be applied in scientific papers elaborated by historians, theologians, philologists, etc.

Implementing the results. The scientific results were implemented by publishing two monographs and over 60 articles, used in the elaboration of the communications at scientific conferences and symposia. Also, the theses from the paper can be used in the elaboration of the courses for the university education, didactic materials for the Master courses, for the elaboration of the Bachelor and Master papers.

CERETEU IGOR

CARTEA ROMÂNEASCĂ ÎN ESTUL MOLDOVEI (SEC. XVI-XIX)

611.02 ISTORIA ROMÂNILOR (PE PERIOADE)

AUTOREFERATUL
tezei de doctor habilitat în istorie

Aprobat spre tipar: data

Formatul hârtiei:

Hârtie ofset. Tipar ofset.

Tiraj: 50 ex

Coli de tipar:

Comanda №